

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ



МАУП

О. І. Бондарчук

**ПСИХОЛОГІЯ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ**

Курс лекцій

Київ 2006

ББК 88.37я73
Б81

Рецензенти: *Л. М. Карамушка*, д-р психол. наук, проф., дійсний член
(академік) МКА, засл. працівник освіти України
І. В. Сингаївська, канд. психол. наук, доц.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління
персоналом (протокол № 3 від 28.03.05)*

Бондарчук О. І.

Б81 Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій. — К.:
МАУП, 2006. — 88 с. — Бібліогр. в кінці розд.
ISBN 966-608-422-8

У курсі лекцій наведено характеристику психологічних аспектів де-
віантної поведінки особистості, розкрито чинники її виникнення. Розгля-
нуто основні напрямки діяльності практичного психолога щодо надання
психологічної допомоги особистості з девіаціями поведінки.

Для студентів – майбутніх практичних психологів, викладачів і всіх, хто
бажає підвищити компетентність у сфері психології девіантної поведінки.

ББК 88.37я73

ISBN 966-608-422-8

© О. І. Бондарчук, 2006
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2006

ПЕРЕДМОВА

Виникнення девіантної поведінки особистості відбувається під впливом соціально-економічних, морально-психологічних та інших чинників. Серед цих чинників у наш час слід особливо відзначити посилення соціального розшарування суспільства, невідповідність соціальних інститутів до забезпечення успішної соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства, дефіцит засобів і технологій розвитку соціальних служб, орієнтованих на створення умов для самореалізації кожної людини, недостатньо високий рівень психологічної компетентності більшості населення, у тому числі тих фахівців, які покликані надавати допомогу особистостям з поведінковими девіаціями тощо.

У зв'язку з цим формування готовності психологів до роботи з особистостями з девіантною поведінкою і, відповідно, навчальна дисципліна “Психологія девіантної поведінки” є важливими складовими їхньої професійної підготовки.

Мета даного курсу полягає у формуванні знань щодо змісту, видів, психологічних чинників та особливостей корекції девіантної поведінки особистості, а також сприянні розвитку відповідних умінь та навичок. При цьому основні *завдання* курсу:

- розкрити психологічний зміст девіацій поведінки особистості;
- визначити психологічні чинники їх виникнення;
- висвітлити особливості діяльності психолога з профілактики та корекції девіантної поведінки.

Реалізація цих завдань зумовила поділ курсу лекцій на два розділи. У першому висвітлюються психологічні особливості й чинники виникнення девіантної поведінки особистості, а в другому — розкриваються основні напрями діяльності психолога щодо надання психологічної допомоги особистості з девіаціями поведінки.

Поглибленому вивченню особливостей психології девіантної поведінки особистості сприятимуть виконання контрольних завдань та відповіді на запитання, а також самостійне опрацювання літературних джерел, що наведені після кожної теми.

Курс лекцій призначений для студентів — майбутніх психологів, викладачів вищих навчальних закладів, у тому числі закладів післядипломної педагогічної освіти, а також усіх, хто бажає самостійно ознайомитися з психологією девіантної поведінки особистості.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Тема 1. Зміст і види девіантної поведінки особистості

- *Поняття про девіантну поведінку.*
- *Прояви девіантної поведінки особистості.*
- *Види девіантної поведінки.*
- *Стадії і рівні прояву девіантної поведінки.*

Поведінку особистості загалом можна розглядати як взаємодію з довкіллям, опосередковану її зовнішньою і внутрішньою активністю у формі цілеспрямованої послідовності *вчинків*. При цьому кожний *вчинок* особистості являє собою свідому дію, акт морального самовизначення, в якому людина стверджує себе як особистість у ставленні до іншої людини, самої себе, соціальної групи або суспільства, життя загалом [21].

За поведінкою особистості можна визначати успішність її *соціалізації*, тобто процесу входження до різних спільнот людей. Слід зауважити, що важливою складовою процесу соціалізації людини є виникнення і розвиток уявлень про правила поведінки, що співпадають чи не співпадають з традиціями і звичаями людської спільноти, про моральне чи аморальне, таке, що схвалюється або засуджується, що дозволено або заборонено тощо [2]. Саме ці уявлення реалізуються в актах поведінки людини.

Оцінка будь-якої поведінки передбачає порівняння її з певною *нормою* (від лат. *norma* — точний припис, зразок). При цьому за нормою можна брати *статистичну норму* (особливості поведінки, що властиві більшості людей в популяції), *соціальну норму* (моральні, правові, професійно-організаційні або інші вимоги до поведінки, що висуває суспільство в певний період розвитку), *норми психічного здоров'я*, *психологічну норму* особистісного розвитку тощо [1;11;15;21].

Остання визначається по-різному залежно від напрямку психологічної науки. Так, зокрема, в рамках ортодоксального *психоаналізу* нормальна особистість повинна мати сильне Его (“Я”), яке б підтримувало в рівновазі прагнення Ід (“Воно”) і Супер-Его (“Над-Я”). Представники гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл) вважають, що особистість має бути зорієнтована на *самоактуалізацію*, тобто реалізацію свого духовного, творчого потенціалу, свободу і відповідальність [26].

За результатами порівняння з нормою визначають *нормальну* (таку, що відповідає нормі) і *аномальну девіантну поведінку* особистості.

Девіантна поведінка являє собою систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо) [13]. Слід зазначити, що відхилення від цієї норми (девіації) у поведінці можуть трактуватися як позитивні, так і негативні.

У разі *позитивних девіацій* йдеться про нестандартну особистість, для якої характерними є оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість і, загалом, свідчать про успішний процес соціалізації та відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства [11;14].

Негативні девіації поведінки пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми. У цьому випадку процес соціалізації особистості є порушеним, що проявляється у незбалансованих психічних процесах, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді уникання морального і естетичного контролю за власною поведінкою, яка стає *соціально дезадаптованою* [16;22]. У зв'язку з цим можна говорити про *девіантність особистості* — сукупність засвоєних особистістю асоціальних, аморальних поглядів на життя, які не відповідають соціальним очікуванням та за певний час стають її соціальною позицією, що перешкоджає самоактуалізації особистості, її особистісному зростанню, спричинює девіантний спосіб життя [2;11;23].

Як зауважує І. С. Кон, девіантну поведінку особистості (в негативному розумінні цього поняття) можна поділити на дві великі категорії. *По-перше*, це поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, коли йдеться про наявність психопатології. *По-друге*, це

поведінка, що порушує соціальні та культурні норми і, особливо, правові [13].

О. В. Змановська називає такі *специфічні ознаки девіантної поведінки* [11]:

- багаторазові, тривалі порушення не будь-яких, а найважливіших норм для певного суспільства на цей час;
- поведінка не є наслідком кризової, нестандартної ситуації, а зумовлена загальною спрямованістю особистості;
- сама поведінка супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, викликає негативну оцінку з боку інших людей;
- поведінка не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча може за певних умов набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо);
- результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточуючим.

Отже, девіантна поведінка є агресивною, при цьому агресія може бути спрямована як на інших людей, так і на самого себе.

Девіантна поведінка особистості часто пов'язана з її *важковиховуваністю* у дитинстві. Остання, на думку Н. Ю. Максимової [17], може бути зумовлена:

- несформованістю особистісних структур, низьким рівнем моральних уявлень і соціально-прийнятих навичок поведінки (в цьому випадку йдеться про педагогічну занедбаність);
- особливостями в розвитку вищої нервової діяльності (акцентуації характеру, емоційна нестійкість, імпульсивність тощо);
- невмілими виховними впливами (йдеться про хибну або ситуативну важковиховуваність);
- функціональними новоутвореннями особистості, зокрема, неадекватною самооцінкою і рівнем домагань, що ведуть до виникнення смислових бар'єрів стосовно вихователів, афекту неадекватності тощо, тобто до власне важковиховуваності.

У зв'язку з цим дослідниця зазначає, що тривале незадоволення життєво важливих потреб особистості може призвести до активізації психологічних захистів, результатом чого є формування особистісних новоутворень, що викривлюють сприйняття доквілля на користь уявлень, які задовольняють суб'єкта. Поведінка в цьому випадку стає сурогатом тієї соціально цінної діяльності, яка б дійсно призвела до задоволення життєво важливих потреб.

Викривлене уявлення особистості про ставлення до неї з боку оточуючих, закріплюючись, стає своєрідною позицією, що визначає весь її подальший розвиток. Людина знаходить виправдання своєї незадоволеності, бачить причини невдач не у власних недоліках, а в несправедливості, недобррозичливості з боку інших, в несприятливих обставинах, якомусь випадку тощо. Це веде до невідповідності між усвідомленням особистістю свого ставлення до себе, до інших, до власної діяльності і є реальним змістом та проявом цих відносин, причиною виникнення *неузгодженості ставлень* або *когнітивного дисонансу* [10;21]. Внаслідок цього вимоги суспільства можуть залишатися зовнішніми щодо такої особистості, тому вона не прийматиме їх. Оскільки з розвитком особистість дедалі стає незалежною від зовнішніх впливів, існує загроза, що її поведінка все помітніше відхилитиметься від соціально-прийнятих норм.

Загалом до *психологічних проявів девіантної поведінки особистості* відносять такі [11;16]:

- *духовні проблеми*, зокрема, відсутність або втрату сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;
- *деформацію ціннісно-мотиваційної сфери* — несформовані або редуковані моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентричну орієнтацію, фрустрованість вищих потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;
- *емоційні проблеми* — тривогу, депресію, переважання негативних емоцій, алекситимію (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій, дозувати їх), афективність тощо;
- *проблеми саморегуляції* — неадекватні самооцінку і рівень домагань, слабкий розвиток рефлексії, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;
- *викривлення у когнітивній сфері* — стереотипність, ригідність мислення, неадекватні настановлення, обмеженість знань, наявність забобонів;
- *негативний життєвий досвід* — наявність шкідливих звичок, психічних травм, досвіду насильства, соціальну некомпетентність тощо.

Залежно від виду норми, з якою співставляються особливості поведінки, та її негативних наслідків виокремлюють такі **види девіантної поведінки**: антисоціальну (делінквентну і кримінальну) поведінку, асоціальну (аморальну) поведінку, аутодеструктивну поведінку тощо [2;6;8;11;13;18].

Антисоціальна поведінка суперечить соціальним і правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих. При цьому *делінквентна поведінка* полягає у здійсненні особистістю дрібних правопорушень, за які її не притягують до відповідальності. Може виявлятися у формі *бешикетування, хуліганства*, коли, наприклад, особистість бажає розважитися, але обирає для цього неприйнятні форми, насамперед, внаслідок недоліків у своєму вихованні.

До делінквентної поведінки можна віднести в певних випадках і прояви *вандалізму* як форми руйнівної поведінки, спрямованої на безглузде знищення культурних і матеріальних цінностей. Спираючись на класифікацію мотивів вандалізму Д. Кантера, виокремлюють такі *типи вандалізму* [16]:

- вандалізм як спосіб придбання, коли мотивом руйнування є матеріальна вигода;
- вандалізм як помста, відповідь на образу;
- лють через переживання нездатності досягти певної мети і спроба справитися зі стресором;
- нудьга і, відповідно, бажання розважитися, пошук нових вражень, гострих відчуттів;
- вандалізм як спосіб самоствердження, привертання уваги до себе;
- вандалізм як дослідження (у дитячому віці), бажання зрозуміти принципи і механізми функціонування певних речей;
- графіті (від італ. *graffito* — надряпані, проведені лінії) як різновид комунікації, яке через анонімність звільняє особистість від соціального контролю тощо.

Останній з наведених типів часто слугує засобом вираження придушених внутрішньоособистісних конфліктів і проблем (коли, наприклад, особистість прагне ствердити у такий спосіб власну особистісну чи групову ідентичність, проявити свій протест проти “тиску” соціальних і культурних норм або ж через висловлювання на адресу відомих людей самоствердитися за їх рахунок).

Внаслідок здійснення делінквентних дій особистість може дедалі звикати до думки про їх дозволенисть. При цьому, за дослідженням Л. Філонова, спрацьовують спеціальні захисні механізми, за допомо-

гою яких людина може виправдовувати порушення норм. Це, по-перше, хибні уявлення про те, що існують люди, яким усе дозволено (“Правила існують лише для посередностей, а я не такий”). По-друге, ігноруються, знецінюються самі соціальні норми (через смислові бар’єри, коли норми сприймаються як повчання, що вже набридли) [25].

Поступово делінквентна поведінка може трансформуватися в злочинну. **Кримінальна (злочинна) поведінка особистості** виявляється у вчинках, що суперечать нормам права і, водночас, нормам кримінального законодавства.

О. Ю. Дроздов, М. А. Скок, спираючись на класифікацію Ю. Антоняна, виокремлюють декілька *типів кримінальної поведінки* залежно від тяжкості злочину:

- злочини, що чиняться із застосуванням фізичної сили: вбивства (гоміцид), нанесення тілесних ушкоджень, побої і хуліганство, зґвалтування, захоплення заручників та інші;
- злочини, що відбуваються з погрозами застосування фізичного насильства: здирицтво (рекет), погроза фізичної розправи, примус до дачі неправдивих свідчень та інші;
- злочини, що чиняться через психологічне насильство: шантаж, образа, обмова та ряд подібних;
- злочини, що відбуваються за допомогою “інтелектуального насильства”, коли, наприклад, посадова особа перевищує владу або повноваження, здійснює незаконний арешт або затримання і т.п. [8].

Залежно від особливостей спрямованості особистості Г. М. Міньковський визначає такі *типи злочинної поведінки*:

- випадкова, що суперечить загальній спрямованості особистості;
- ймовірна, але невідворотна з урахуванням загальної нестійкості особистісної спрямованості;
- така, що відповідає антигромадській спрямованості особистості, але випадкова з боку приводу й ситуації;
- така, що відповідає злочинному настановленню особистості і передбачає пошук або створення необхідних приводів і ситуацій [19].

Загалом злочинна поведінка може детермінуватися особистісними новоутвореннями, для яких характерна *неузгодженість ставлень*: особистість здатна до негативних вчинків, зберігаючи при цьому впевненість, що її дії зумовлені моральними принципами. Для такої особистості характерним є протиставлення суспільству загалом, коли інші люди розглядаються лише як засіб для досягнення мети. Саме в протиправній діяльності особистість найповніше задовольняє

власні домагання, самоутверджуючись шляхом прояву своєї влади над жертвою. При цьому механізм неузгодженості ставлень звільняє її від будь-яких сумнівів у своїй правоті, каяття, почуття жалю тощо. Така відсутність емпатії особистості з девіантною поведінкою до інших осіб часто поєднується з високою чутливістю стосовно себе. Зазвичай особистість у цьому випадку входить до асоціального угруповання, де переживає почуття захищеності, підтримки, має можливість самореалізації, хоча і в антисоціальної діяльності [17;20].

Асоціальна поведінка, на думку М. Андреева [2], є формою дезорганізації індивіда в групі осіб або у суспільстві, де виявляється невідповідність очікуванням, що склалися у суспільстві, і, насамперед, його моральним вимогам. При цьому ті негативні явища, що не являють собою великої суспільної небезпеки, але пов'язані з порушенням порядку взаємодії між людьми, фіксуються суспільною увагою і коригуються учасниками взаємовідносин відповідно до ситуації.

Виокремлюють такі *типи асоціальної поведінки* особистості:

- *конфліктно-ситуативний* — з переважанням позитивної спрямованості;
- *ситуативний* — з незначною негативною спрямованістю;
- *нестійкий* — з переважно негативною спрямованістю;
- *стійкий* — з негативною спрямованістю [7].

До асоціальної поведінки можна віднести *бродяжництво* як наслідок соціальної дезадаптації, що спричинює прагнення уникнути соціального контролю, “втечу” від вимог суспільства через суб'єктивне переживання неможливості їхнього дотримання (з одного боку) і примирення з цим фактом (з іншого боку). Про бродяжництво йдеться, коли в особистості відсутнє постійне місце проживання, а вона існує на нетрудові доходи (йдеться про так званий “соціальний паразитизм”). При цьому серед бродяг досить велику групу складають так звані “вуличні діти”, лави яких поповнюються через своєрідний протест дитини проти негативного ставлення до неї з боку дорослих, несприятливі умови сімейного виховання, страх покарання за певні проступки тощо [16].

Аморальна поведінка — сукупність вчинків, що характеризуються негативним ставленням індивіда до етики і моралі, насамперед, до загальнолюдських цінностей, зокрема, до дисциплінованості, почуття обов'язку, поваги до оточуючих, ввічливості, чесності, порушення яких передбачає громадський осуд. Іноді аморальна поведінка, на-

приклад, статева розбещеність, супроводжується зниженням моральних критеріїв у суспільстві загалом.

Т. П. Малихіна зазначає, що аморальний вчинок не відрізняється від моральної дії якимись особливими психічними механізмами, особливим є зміст цих механізмів, специфічних мотивів, цілей, ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості тощо, які актуалізуються у ситуації вибору особистістю лінії поведінки. При цьому дослідниця виокремлює такі *групи форм аморальних вчинків* [17]:

- *стійкі форми*, коли поведінка особистості зумовлюється стійкими аморальними мотивами, при цьому після скоєння аморального вчинку особистість відчуває задоволення собою, у будь-якому випадку не переживає негативних емоцій;
- *нестійкі форми*, коли особистість здійснює аморальний вчинок через відсутність безпосередньої загрози покарання, хоча й добре знає, що такі дії заслуговують на осуд; разом з тим, маючи певні моральні переконання, через скоєний негативний вчинок особистість зазнає докорів сумління;
- *одиночні форми*, коли особистість відчуває сором за свої вчинки, хоча й вважає, що в певній ситуації вчинила правильно (тобто спрацьовують захисні механізми, які формують псевдоморальні почуття).

Аморальну поведінку Г. Бардієр пов'язує з *інтолерантністю* як поведінкою, в якій відсутні гармонія і конструктивна взаємодія між людьми та різними соціальними групами, повага до особистості, розмаїття різних культур, цивілізацій, народів, готовність до співпраці з ними тощо [5]. При цьому дослідниця виокремлює *пасивну інтолерантність*, яка проявляється в терпимому ставленні до соціальної несправедливості, відмові від своїх моральних переконань, виправданні аморальних думок і вчинків інших, і *активну інтолерантність*, що веде до дискримінації, ворожості, маніпулятивної поведінки, обрання способів взаємодії з іншими людьми, які принижують їх гідність.

Аутодеструктивна поведінка являє собою поведінку, що відхиляється від психологічної норми, часто медичних норм, загрожуючи цілісності і розвитку особистості. У даному випадку йдеться про суїцидальну поведінку, поведінку з вираженою загрозою для життя, коли особистість віддає перевагу екстремальним видам діяльності, віктимну поведінку (поведінку жертви), адиктивну поведінку, зокрема, фанатичну поведінку (сліпе слідування певним ідеям, наприклад, релігійному культу деструктивної спрямованості) тощо [8;11;16;17].

Терміном **адиктивна поведінка** (від англ. *addiction* — схильність, згубна звичка) насамперед позначають поведінку особистості, обтяжену хімічною залежністю через вживання певних речовин (алкоголь, паління, наркотики тощо). При цьому виокремлюють різні чинники виникнення психічної залежності від психоактивних речовин, проте головна роль належить особливостям переживання особистістю своєї життєвої ситуації. “Слабка ланка” такої особи — недостатні самоконтроль й самодисципліна, несформованість функції прогнозу поведінки, низька стійкість до можливих впливів, схильність неадекватно реагувати на фруструючу ситуацію, невміння знаходити продуктивний вихід із конфлікту, відмова від активності при найменших труднощах, часто поряд із завищеним рівнем домагань тощо. У результаті особистість прагне пережити стан задоволення, радості, але не бачить природних шляхів до цього, бо від повсякденної діяльності очікує лише на негативні емоції. Тому в неї виникає прагнення до зміни психічного стану штучним, хімічним шляхом.

Так, зокрема, особливістю фармакологічного впливу *алкоголю* на психіку є те, що, з одного боку, він, особливо у великих дозах, придушує активність, а з іншого, особливо в малих дозах, стимулює її, знімаючи свідоме гальмування. Встановлено, що алкоголізм виникає частіше там, де більше соціально напружених, конфліктних ситуацій, де він схвалюється як засіб звільнення від зовнішнього контролю, як елемент певних ритуалів, де є внутрішньоособистісний, мотиваційний конфлікт, пов’язаний із переживанням особистістю почуття залежності, тоді як алкогольне сп’яніння дає ілюзорне відчуття свободи. *Уживання наркотиків* вперше часто пов’язане з психологічним експериментуванням, пошуком нових, незвичайних вражень. Ступінь ризику виникнення наркотичної залежності при цьому пов’язують з віком, в якому починається вживання наркотиків, а також з характером наркотичної речовини. При *токсикоманії* значущою є, насамперед, мотивація, пов’язана з редукцією емоційної напруженості [13;17;21].

Загалом для особистості з адиктивною поведінкою характерним є звуження часової перспективи, вона висуває перед собою цілі, досягнення яких може відбутися найближчим часом. Р. Грановська [6] зазначає, що таким особам властиве переживання “скороченого майбутнього”, впевненість, що життя занадто коротке і тому не варто себе обмежувати, сподіватися на майбутнє і зберігати себе для нього.

При цьому у людей, які є близькими до цієї особистості, може виникнути так зване *співузалежнення* — особистісне новоутворення, що розвивається в результаті надмірної сконцентрованості уваги на проблемах особистості із залежною поведінкою, часто — самозречення і ігнорування власних потреб через довготривалу дію стресу [17].

Слід зазначити, що крім психоактивних речовин *об'єктами залежності* можуть бути й їжа, ігри, секс, релігія і релігійні культу тощо. Відповідно адиктивна поведінка може виявитися у:

- *порушеннях харчової поведінки* (переїданні, голодуванні, відмові від їжі тощо);
- *гемблінгу (ігровій залежності)* — залежності від азартних, а останнім часом — і від комп'ютерних ігор;
- *релігійному фанатизмі* — сліпому наслідуванні ідеї релігійного культу деструктивної спрямованості та ін. [8;11].

В останньому випадку особистість має фрустровані потреби, часто — гіпертрофоване почуття провини, переживає безглуздість існування і прагне віднайти сенс життя. Саме перебування в релігійних спільнотах може сприяти такій особистості в пошуку сенсу життя, позбавленні від помилок попереднього життя (через “відпущення гріхів”), уникненні внутрішньої відповідальності за свої вчинки. У результаті можуть відбутися такі негативні зміни в психіці, як схильність до відчуження стосовно інших людей, які не є членами даної релігійної спільноти, занурення у справи релігійної общини на шкоду іншим, певні обмеження в життєдіяльності, фанатична переконаність у власній правоті, психологічна залежність від служителів культу тощо [27].

Суїцидальна поведінка (від лат. *sui* — само, *caedere* — вбивати), тобто самогубство або його спроба, спрямована на виведення особистості із кризової ситуації, усвідомлення перебування в якій є для неї нестерпним і з якої вона не бачить іншого виходу (хоча об'єктивно такий вихід можна знайти). Людина переживає безнадійність, безпомічність через фрустрацію надзвичайно важливих для неї потреб вищого порядку і через звуження свідомості мислення працює за логікою: або негайне вирішення проблеми, або смерть. Слід зауважити, що через амбівалентне ставлення до смерті (бажання смерті, яке поєднується з бажанням допомоги з боку інших людей) самовбивця часто подає відповідні сигнали про допомогу, залишаючи повідомлення — листи, наводячи лад у справах тощо. При цьому розрізняють *істинний суїцид*, викликаний бажанням померти через

втрату сенсу життя, *демонстративний суїцид* як засіб повернути до себе увагу, закликати на допомогу в несприятливих життєвих ситуаціях і *прихований суїцид* — дії, що супроводжуються високою ймовірністю летального наслідку через їх невиправдану ризикованість, екстремальність тощо. В останньому випадку часто йдеться про так звану *парасуїцидальну поведінку*, коли особистість прагне завдати собі каліцтва, щоб вийти із негативного стану шляхом афективно-шокових переживань. Для цього використовуються певні ризиковані і небезпечні для життя дії, зокрема, удушення до напівпритомного стану, ходіння в небезпечних місцях — над прірвою, по поручнях моста та ін. [1;22;28].

Певною мірою наближеною до цього виду аутодеструктивної поведінки є так звана ***віктимна поведінка*** (від англ. *victim* — жертва), що являє собою активність особистості, за якої вона певним чином сприяє скоєнню злочину проти неї, свідомо чи підсвідомо нехтуючи запобіжними заходами, обираючи спосіб життя, який повертає до цієї особистості увагу агресивних осіб, злочинців тощо. При цьому О. Ю. Дроздов, М. А. Скок виокремлюють два *типи віктимних особистостей: пасивна жертва*, для якої характерним є підвищена тривожність, невпевненість у собі, низька самооцінка, поведінка, якою вона виявляє нездатність опиратися тиску інших, та *активна жертва*, яка виявляє схильність до конфліктного стилю спілкування, незважаючи на ситуацію, часто — підвищену товариськість, нерозбірливість у знайомствах, емоційну ригідність, імпульсивність, демонстративність у поведінці тощо [8].

Загалом можна виокремити такі ***рівні розвитку девіантної поведінки***:

- поведінка, що є не схвалюваною іншими (епізодичні витівки, бешкетництво);
- поведінка, що осуджується іншими (періодичні витівки, бешкетництво);
- морально негативні прояви і вчинки;
- делінквентна поведінка;
- злочинна поведінка;
- деструктивна поведінка тощо [12;22].

Відповідно можна розрізнити декілька ***етапів розвитку девіантної поведінки*** [15;16].

На *першому рівні, ситуативному*, виявляються лише окремі симптоми девіантної поведінки, зокрема, неслухняність, невиконання

окремих соціальних вимог з боку сім'ї та інших соціальних спільнот. Ці симптоми можуть свідчити про необхідність зміни виховних впливів, типу взаємодії та форм соціального контролю з боку оточуючих. Якщо це не вдається, особистість або сама справляється з власними проблемами, або ж девіантна поведінка закріплюється.

Другий етап — стійких порушень — можна охарактеризувати через стійке порушення соціальних та моральних норм, вимог та першими проявами делінквентної поведінки, що поступово наближається до межі правопорушень. Тут уже є можливим входження до малих груп з вираженою асоціальною спрямованістю. На цьому етапі особистість може і не схвалювати власну поведінку, вважати, що вона не відповідає її власним цінностям і настановам.

На *третьому етапі* девіантна поведінка характеризується накопиченням соціального досвіду в здійсненні делінквентних дій і наближається до кримінальної (крадіжки, насилля, проституція та ін.). “Криза ідентифікації” (тобто незбіг уявлень особистості про себе і думки оточуючих), що виникає при цьому, може спричинити гострий внутрішньоособистісний конфлікт. Наслідком такого конфлікту, зазвичай, є ідентифікація з уявленнями оточуючих щодо образу даної особистості. У результаті особистість уже може сприймати свою поведінку як нормальну, таку, що відповідає її власним нормам і цінностям.

Четвертий, кримінальний етап девіантної поведінки особистості пов'язаний з багаторазовими проявами стійкої, соціально небезпечної поведінки, входженням до груп з яскраво вираженим характером асоціальної і антисоціальної спрямованості.

На *п'ятому, деструктивному етапі*, йдеться про стійку, особливо небезпечну девіантну поведінку, тяжкі соціальні відхилення, стабільне відчуження особистості від суспільства, його норм і цінностей.

Контрольні запитання і завдання

1. Які ви знаєте норми оцінки поведінки особистості?
2. Розкрийте психологічний зміст поняття “девіантна поведінка”.
3. Поясніть, у чому проявляється девіантна поведінка особистості. Наведіть приклади.
4. Укажіть види девіантної поведінки та дайте їх стислий аналіз.
5. Поясніть, чому суїцид відносять до проявів девіантної поведінки особистості. Які ще прояви аутодеструктивної поведінки особистості ви можете назвати?

6. Якими є рівні прояву девіантної поведінки особистості?
7. Проведіть психологічний аналіз делінквентної і кримінальної поведінки.
8. Дайте психологічний аналіз особливостей прояву адиктивної поведінки. Укажіть можливі об'єкти залежності в разі такої поведінки.
9. Якими є особливості особистості з девіаціями поведінки? Наведіть приклади відповідно до виду девіації.
10. Обґрунтуйте, чому віктимну поведінку особистості можна трактувати як девіантну.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Амбрумова А. Г. Проблемы профилактики и реабилитации суицидологии: Сб. науч. тр. — М.: МЗ РСФСР, 1984. — 183 с.
2. Андреев Н. А., Тараканов Ю. В. Асоциальное поведение несовершеннолетних: Монография / Под ред. А. В. Горожанина. — Самара: Изд-во Самарского юрид. ин-та Минюста России, 2001. — 154 с.
3. Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия. — СПб.: Питер, 1999. — 352 с.
4. Вроно Е. М. Поймите своего ребенка: о детских страхах, конфликтах и других проблемах. — М.: Дрофа, 2002. — 223 с.
5. Бардиер Г. Интолерантность и девиантное поведение. — СПб.: Изд-во СПб. ГУ. — 41 с.
6. Грановская Р. М. Конфликт и творчество в зеркале психологии. — М.: Генезис, 2002. — 573 с.
7. Двіжона О. В. Психологічні детермінанти асоціальної поведінки підлітків. — Автореф. дис. к. п. н. — Івано-Франківськ, 2004. — 20 с.
8. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблемы агрессивной поведінки особистості: Навч. посіб. — Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. — 156 с.
9. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 240 с.
10. Зимбардо Ф. Социальное влияние. — СПб.: Питер, 2000. — 448 с.
11. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издат. центр “Академия”, 2003. — 288 с.
12. Колесова Л. С., Невский И. А. Подростки “группы риска” в школе. — М., 1996.
13. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1989. — 255 с.

14. *Короленко И. П., Донских Т. А.* Семь путей к катастрофе: Деструктивное поведение в современном мире. — Новосибирск, 1990.
15. *Кочетов А. И., Верцинская Н. Н.* Работа с трудными детьми. — М.: Просвещение, 1986. — 160 с.
16. *Клейберг Ю. А.* Психология девиантного поведения. — М.: ТЦ “Сфера”, 2003. — 160 с.
17. *Максимова Н. Ю.* Психологія адиктивної поведінки: Навч. посіб. — К.: ВПУ “Київський університет”, 2002. — 308 с.
18. *Малихіна Т. П.* Психологічні умови попередження аморальної поведінки підлітків: Автореф. дис. к. п. н. — К., 2001. — 19 с.
19. *Миньковский Г., Тузов А.* Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. — К.: Политиздат Украины, 1987. — 215 с.
20. *Міщук Л. І., Білоусова З. Г.* Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків. — Запоріжжя: ЗДУ, 2003. — 108 с.
21. *Психология: Словарь /* Под общ. ред А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
22. *Протасова Н. И.* Психологическая помощь детям с девиантным поведением: Метод. реком. — Астрахань: Изд-во Астрахан. гос. пед. ун-та, 2000. — 20 с.
23. *Смелзер Н.* Социология. — М.: Феникс, 1998. — 688 с.
24. *Соколова Е. Т.* Самосознание и самооценка при аномалиях личности. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 215 с.
25. *Филонов В. П.* и др. Социология криминологии: исторические, философские, юридические и управленческие аспекты. — Донецк: ДГУ, 1999. — 244 с.
26. *Хьелл, Зиглер.* Теории личности. — СПб.: Питер Ком, 1998. — 608 с.
27. *Целуйко В. М.* Психология неблагополучной семьи: Кн. для педагогов и родителей. — М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. — С. 216 — 257.
28. *Шнейдман Э.* Душа самоубийцы. — М.: Смысл, 2001. — 315 с.
29. *Экман П.* Психология лжи. — СПб.: Питер, 2000. — 272 с.

Тема 2. Чинники девіантної поведінки особистості

- Соціальні чинники девіантної поведінки.
- Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки.
- Педагогічні чинники девіантної поведінки особистості.
- Індивідуально-психологічні чинники девіантної поведінки особистості.

Можна виокремити декілька *основних теоретичних підходів* до пояснення **причин девіантної поведінки** [13;30]. Так, відповідно до *психоаналітичного підходу*, девіантна поведінка особистості виявляється тоді, коли психологічний захист, спрямований на зменшення напруги внаслідок неефективної взаємодії трьох підструктур особистості Ід, Его і Супер-Его, є недостатнім для повноцінного функціонування особистості (З. Фрейд). Причинами девіантної поведінки, на думку А. Адлера, є недостатня або викривлена компенсація почуття неповноцінності, а за К. Хорні — почуття тривоги, що веде до неврозів тощо. Е. Фром пояснює девіантну поведінку особистості через певні психологічні механізми (конформізм, руйнівна поведінка та ін.), за допомогою яких людина вирішує суперечності між прагненням ствердити себе як індивідуальність і прагненням бути включеною до людської спільноти.

Представники *біхевіоризму* (Б. Скіннер, А. Бандура та ін.) стверджують, що девіантна поведінка соціально зумовлена і є реакцією на певні підкріплення зовнішнього середовища, результатом соціального наuczіння тощо.

Згідно з *когнітивним напрямом психології* (А. Бек, Г. Келлі та ін.), основою девіантної поведінки є неадекватні мислительні схеми, особистісні конструкти, що спричинюють неадекватні сприймання й інтерпретацію інформації і, відповідно, неадекватні почуття та дії. Згідно поглядів А. Елліса, у такої особистості формуються ірраціональні настановлення, зокрема *настановлення повинності* (впевненості особистості в існуванні універсальних принципів, що мають бути реалізовані, незважаючи ні на що), *катастрофічні настановлення* (оцінка будь-яких подій, що відбуваються в житті особистості, як жахливих, катастрофічних), *оцінні настановлення* (окремі аспекти інших людей та їх поведінки ототожнюються з їхньою особистістю загалом) та ін.

У межах *гуманістичного підходу* (А. Маслоу) девіантна поведінка може бути наслідком блокування процесу самореалізації і фрустрації

базових потреб, коли самоактуалізація через духовність та творчість трансформується у самоствердження через девіантну поведінку. За К. Роджерсом, ця тенденція посилюється через відсутність “позитивної безумовної уваги”, безумовного прийняття особистості дитини дорослими такою, яка вона є. Згідно поглядів В. Франкла, в основі девіантної поведінки особистості лежить втрата сенсу життя і екзистенційний вакуум — переживання безглуздості життя, його спустошеності.

Загалом, спираючись на ці підходи, можна виокремити такі *групи чинників*, що зумовлюють девіантну поведінку особистості [2; 12; 13; 20]:

- *соціальні* — визначаються несприятливими соціальними, економічними, політичними й т. п. умовами існування суспільства;
- *соціально-психологічні* — пов’язані з несприятливими особливостями взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням, з негативним впливом останнього на розвиток особистості;
- *педагогічні* — виявляються в недоліках сімейного та шкільного виховання;
- *індивідуально-психологічні* — пов’язані з наявністю певних характеристик індивіда, що ускладнюють процес його соціалізації.

Аналізуючи *соціальні чинники* девіантної поведінки, слід, насамперед, звернути увагу на соціальні, політичні, економічні проблеми, суспільну мораль та моральні цінності, що притаманні суспільству в перехідний, кризовий період.

Так, *несприятливе соціально-економічне становище* в країні, у тому числі невисокий рівень матеріальної забезпеченості та соціальної захищеності широких верств населення, спричинює невизначеність, тривогу людей, їх невпевненість у майбутньому. Такий стан посилюється через *соціальну політику*, що здійснюється державою, коли зразки сваволі та насилля демонструє сама влада по відношенню до своїх громадян. При цьому може виникнути так званий феномен “порівняльної депривації” як наслідок розшарування суспільства, наявності привілеїв у невеликої кількості людей, які до того ж не завжди підтверджуються їх особистісними і професійними якостями.

До цього слід додати *комерціалізацію сфери освіти, охорони здоров’я, дозвілля* тощо, скорочення мережі культурних та спортивних закладів, практичну відсутність безкоштовних центрів дозвілля, коли багатьом людям практично “нема куди себе подіти” у вільний час.

До соціальних чинників девіантної поведінки слід також віднести стан *аномії* (падіння моральності), властивий кризовому суспільству, відмову від попередніх ідеалів і несформованість нових, “подвійну мораль”, протилежність декларованих та реальних цінностей й ідеалів. Особистість усвідомлює і переживає сильні негативні емоції через прірву між офіційними культурними цінностями і неможливістю їх досягнення. Н. Максимова [20] вказує на економічне підкріплення процесу деградації суспільної свідомості, коли люди з вищою освітою отримують меншу винагороду за свою працю, аніж люди з нижчою кваліфікацією.

До соціальних чинників девіацій у поведінці особистості слід віднести *культ насильства*, що ствердився в сучасному мистецтві, *лібералізацію статевої моралі*. Особливу роль у цьому контексті відіграють засоби масової комунікації, що демонструють широкий потік фільмів, пісень й т.п. зі сценами насильства та аморальної поведінки, негативно впливаючи на духовний світ особистості. Згідно з теорією соціального наuczіння А. Бандури, через це створюються моделі девіантної поведінки, які є своєрідним зразком для копіювання такої поведінки широкими верствами населення [30].

Необхідно також зважити на несприятливу екологічну ситуацію. Адже, як показують результати досліджень, *екологічні чинники* здатні провокувати агресивну поведінку, вони позначаються на генетичному коді, спричиняючи, зокрема, спадкову (генетичну обтяженість) щодо адиктивної поведінки [10;20], погіршення стану фізичного і психічного здоров'я, збільшення кількості осіб, схильних до депресії, нав'язливих страхів тощо [2].

Серед *соціально-психологічних чинників* девіантної поведінки особистості слід, насамперед, указати на особливості взаємодії такої особистості із сім'єю і, зокрема, на досвід спілкування з батьками в дитинстві.

Загалом *сім'я* порівняно з іншими соціальними інститутами має такі особливості, що позначаються на успішності соціалізації дитини [3]:

- наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї, сім'я фактично являє собою суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується вся соціальна взаємодія;
- включеність дитини в сім'ю від дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про гарне і погане, про добро і зло, коли дитина є найсприйнятливішою до виховних впливів; фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспіль-

ством, що здійснює передачу від покоління до покоління генетичного коду, певних соціальних цінностей, що на суб'єктивному рівні виступають як ціннісні орієнтації членів сім'ї;

- безперервність і тривалість, постійний контакт людей різної статі, віку, життєвого досвіду призводять до інтеріоризації дітьми норм і зразків поведінки, насамперед — батьків, і тільки потім інших людей поза сім'єю;
- переважний емоційний характер зв'язків між членами сім'ї на основі любові і симпатії створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне зараження тощо; при цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і навколишнім світом.

При цьому Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитині навіюється, що вона є гарною, доброю, розумною та ін., так і негативними, коли дитині навіюється, що вона погана, зла, дурна тощо.

У результаті дитина або погоджується з точкою зору батьків, або, найчастіше, агресивно виступає проти неї.

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи понизити її самооцінку, змінити її власний образ. Це відбувається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів.

Якщо ці цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. А якщо ні, то невдача призводить до втрати самоповаги, непевності, тривожності тощо [25].

Роль сім'ї у становленні особистості дитини, на думку Е. Еріксона, має особливе значення на первинному етапі соціалізації дитини [30].

Так, *на першій стадії* (до 1 року) розвиток дитини відбувається вздовж осі “довіра—недовіра”. Ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу взагалі залежить, як зазначає Е. Еріксон, насамперед від якості материнської турботи, причому не стільки від кількості їжі чи материнської ласки, скільки від особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття постійності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіряти.

На *другій стадії* (1–3 роки) розвиток відбувається вздовж осі "автономія — сором і сумнів". Тут формується здатність самоконтролю тілесних виявів, встановлюється певне співвідношення між виявами впертості і добровільністю дій. Особливості даного співвідношення залежать від готовності батьків поступово надавати дитині можливість самостійно здійснювати контроль над своїми діями, ненав'язливо обмежуючи її у тих сферах життя, що є потенційно або актуально небезпечними для дитини і оточуючих. Переживання сорому Е.Еріксон розглядає як лють, спрямовану на себе, коли дитині не дозволяється бути самостійною, коли батьки постійно або виконують все за дитину, або очікують, як вона буде робити те, що поки не здатна виконати самостійно. Як результат у дитини може сформуватися непевненість у собі, слабка воля.

Третя стадія (3–6 років) визначається розвитком дитини вздовж осі "ініціативність—провина", при цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе обов'язки, планувати, вирішувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Чи буде ініціатива переважати, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться до волевиявлення дитини, визнають і задовольняють право дитини на допитливість, фантазію, творчість.

Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують самостійність або надмірно карають її.

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків з дитиною багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації.

Для розвитку особистості дитини, як виявив Е.Шефер [25], найважливішими є дві пари ознак, що визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) — неприйняття (ворожість), що задають **емоційний тон стосунків**, і терпимість (самостійність, воля) — стримування (контроль), що визначають переважний у сім'ї **тип контролю і дисципліни**.

Вздовж осі *прийняття-неприйняття* в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виділення позитивних якостей дитини, радіють спілкуванню з нею, сприймають такою, якою вона є. А якщо ні, то батьки не приймають своїх дітей (виділяють, насамперед, негативні риси), не одержують задоволення від спілкування з ними, часом висловлюючи ворожість, основними засобами виховання є суворість і покарання.

У численних дослідженнях доведена перевага першого підходу.

Дитина, позбавлена батьківської любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Вивчення особистості людей, схильних до девіантної поведінки, свідчить про те, що ця схильність набагато частіше виявляється саме у тих, кому у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість чи неуважність, гірше того, жорстоке поводження батьків викликає неусвідомлену взаємну ворожість у дітей, що спрямовується на оточуючих (наприклад, агресивні дії не тільки проти батьків, але й сторонніх людей) чи усередину, де вона виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі, аутоагресії тощо [15].

Вздовж осі *тривожність-стримування* в першому випадку вплив батьків відбувається через похвалу, пояснення дитині наслідків її дій, обґрунтованість батьківських вимог. Тактика стримування припускає використання батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, контроль над бажаннями дитини.

У цілому сукупність батьківських настановлень, батьківського емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поводження з нею складаються у *стиль виховання*.

А. Лічко і Е. Едемільер виокремлюють такі стилі виховання, особливо несприятливі для розвитку особистості [33]:

- *потуральна гіперпротекція* (центрація батьків на дитині, потурання її капризам і слабкостям, іноді на шкоду іншим дітям чи членам сім'ї);
- *гіпопротекція* (недостатність опіки і контролю за поведінкою, недостатність або відсутність уваги, душевного тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток підлітка, невключеність у його життя);
- *домінуюча гіперпротекція* (поєднання загостреної уваги про підлітка з великою кількістю обмежень і заборон, що веде до нерішучості, несаможиттєвості дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації);
- *підвищена моральна відповідальність* (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких без врахування віку і реальних можливостей дитини, задля великих досягнень її у житті на тлі ігнорування дитячих потреб та інтересів);

- *неприйняття, емоційне відкидання* (неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією всього життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може сполучатися з недостатнім контролем, байдужістю, повним потуранням).

Найшкідливішим для дитини є *непослідовний, змішаний стиль*, незгодженість і суперечливість настановлень батьків на виховання, оскільки постійна непередбачуваність батьківських реакцій позбавляє дитину відчуття стабільності навколишнього світу, породжуючи її підвищену тривожність.

Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до серйозних порушень у стосунках з дітьми та до проявів жорстокості стосовно них. Прийнято розрізняти такі *види жорстокості* стосовно дітей [25]:

- фізичне насильство, що включає усі форми травм дітей, отримані через цілеспрямовані дії батьків, фізичне покарання;
- сексуальне насильство як залучення функціонально незрілих дітей і підлітків до сексуальних дій або спостереження за ними без їхньої згоди;
- емоційне чи психічне насильство, що може виявитися як у формі негативної уваги (погрози, постійна критика, лайка тощо), так і у формі повної неповаги до дитини;
- байдужість до дитини, зневажання її інтересів і потреб — не тільки духовних, але і матеріальних (одяг, їжа, медикаменти) і т.п.

Як наслідок, у дитини формуються переважно негативні якості: агресія, жорстокість, безцильність буття, бажання неусвідомленої помсти чи, навпаки, загострене прагнення пошуку психологічного захисту, опіки з боку інших людей.

Варто врахувати, що перенесення особистісних проблем і проблем у стосунках з іншими членами сім'ї здійснюється батьками головним чином підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. Проте в результаті неадекватне батьківське ставлення викликає деформацію особистості дитини, ускладнює можливості її самореалізації, актуалізуючи девіантні вчинки.

Серед сімей, що можуть зумовити негативні девіації в поведінці дитини, виокремлюють [3;15;21] *виховально слабкі сім'ї*, в яких через різні причини (слабке здоров'я, перевантаженість роботою, невисокий рівень психолого-педагогічної компетентності тощо) батьки втрати-

ли контроль над дітьми; *виховально слабкі з постійною конфліктною чи агресивно негативною атмосферою, маргінальні, з алкогольною або сексуальною деморалізацією, сім'ї правопорушників; злочинні сім'ї; психічно обтяжені* тощо. У таких сім'ях ризик девіантної поведінки зростає не тільки через недостатній контроль, бездоглядність дітей, а насамперед, через те, що поведінка дорослих членів сім'ї сприймається як нормальна, є зразком для дитини.

Разом з тим слід зауважити на відсутність однозначного зв'язку між стилем сімейного виховання і девіантною поведінкою особистості в майбутньому. Велике значення тут мають й інші чинники, серед яких — *наявність угруповань однолітків з негативною спрямованістю, перебування в яких:*

- полегшує здійснення девіантних дій, якщо особистість внутрішньо до них готова (так званий феномен “соціальної фасилітації” — посилення девіантних реакцій у присутності інших осіб);
- забезпечує психологічну підтримку і заохочення за участь у таких діях (зокрема, через деіндивідуалізацію, коли особистість знає про порушення соціальних норм, але не відчуває докорів сумління через втрату самоусвідомлення в ситуації анонімності);
- зменшує ефективність особистих і соціальних контрольних механізмів, які могли б загальмувати прояв девіантних схильностей і, навпаки, посилює вплив таких соціально-психологічних групових феноменів, як конформізм, “зсув ризику” тощо [10;15;24].

Разом з тим, не можна відкидати значної ролі недоліків сімейного і шкільного виховання як **педагогічних чинників** виникнення *соціально-педагогічної занедбаності, важковиховуваності*, що спричинюють *шкільну і, загалом, соціальну дезадаптацію* і, відповідно, девіантну поведінку особистості. Слід зазначити, що система освіти має певний “девіантний” потенціал, зокрема через традиційне патерналістське ставлення вчителів до учнів [10], умови праці, що спричинюють професійне “вигорання” і професійні деформації особистості педагогів та ін.

Необхідність інтенсифікації процесу навчання відповідно до запитів сьогодення веде до зростання кількості учнів, які не можуть опанувати шкільну програму, втрачають інтерес до навчання, заміщуючи навчальну діяльність асоціальною або антигромадською активністю. У багатьох таких дітей формуються навички, властиві соціальному паразитизму: байдикування, ледарство, відхід з дому, бродяжництво тощо. Проблемою також залишається пошук підходу до

навчання у закладах освіти осіб з різними дефектами, які загалом не дають підстав для переведення до допоміжної школи [2].

Р. Овчарова [23] для оцінки педагогічних чинників розвитку особистості дитини пропонує такі параметри:

- *характер виховання* (орієнтоване на дитину, стабільне, таке, що позитивно впливає; нестійке, нестабільне, суперечливе; байдуже до дитини, нестабільне, таке, що дезорганізує; вороже, таке, що негативно впливає на дитину тощо);
- *характер освітньої роботи з дитьми* (особистісно-орієнтована, розвивальна; репродуктивно-адаптивна, малоефективна; інформаційно-репродуктивна, неефективна тощо).

Зрозуміло, що ці чинники позначаються на розвитку дитини не безпосередньо, а заломлюючись через її *внутрішню позицію* (взаємодію, відносну незалежність, опірність; протидію, гіпернезалежність, негативізм, впертість; бездіяльність, гіперзалежність, нестійкість, конформізм тощо).

Також великого значення набуває *ставлення педагога до дитини* з девіантною поведінкою, досліджуючи яке, І. Козубовська та Г. Товканець встановили, що:

- *ставлення стійко-позитивного типу* (рівне, тепле ставлення, турбота, прагнення допомогти) є характерним лише для 10 % досліджуваних педагогів;
- *ставлення нестійкого типу* (ситуативність поведінки педагога залежно від настрою, вчинків учня, загальної емоційно-позитивної спрямованості) виявляють близько 20 % вчителів;
- *ставлення стійко-негативного типу* (відкрито вороже ставлення, необ'єктивність оцінки, упередженість, зосередження уваги лише на негативних вчинках, ігнорування позитивних якостей дитини) є властивим для 53 % досліджуваних педагогів;
- *байдуже ставлення* (незацікавленість причинами неуспішності дитини, його особистістю, орієнтація на спілкування лише на офіційному, рольовому рівні) можна констатувати у 17 % досліджуваних учителів.

При цьому особливо несприятливим для розвитку особистості є поєднання ворожого ставлення вихователів до дитини, авторитарного характеру навчання і виховання а також пасивної або такої, що протидіє, позиції дитини [14;23].

У зв'язку з останнім важливо виявити *індивідуально-психологічні чинники*, які спричинюють неконструктивну позицію особистості, що виявляється у її девіантній поведінці.

Аналізуючи ці чинники, девіантну поведінку трактують як засіб досягнення значущої для особистості мети, як засіб психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби або ж як самоціль, засіб задоволення потреби в самореалізації і самоствердженні, компенсації почуття неповноцінності тощо. Також акцентують увагу на тривожності особистості, коли через переживання тривоги, небезпеки в міжособистісних стосунках особистість виявляє агресивну поведінку як психологічний механізм захисту [10;30]. Виокремлюють також спадкову (генетичну) обтяженість, коли, зокрема, в батьків, схильних до адиктивної поведінки, народжуються діти з високим рівнем толерантності, іншими словами, відсутністю опору до психоактивних речовин через порушення функціонування гормональних і ферментативних механізмів, що відповідають за нормальний обмін речовин [20].

Серед усіх *індивідуально-психологічних чинників*, на думку більшої частини дослідників, у становленні і розвитку девіантної поведінки особливо велику роль відіграють **особливості локусу контролю** і **рівень самоповаги** особистості, що актуалізуються в підлітковому віці. Відповідно до **теорії девіантної поведінки** [15], поведінку, що відхиляється від загальноприйнятих норм, можна розглядати як **засіб підвищення самоповаги і психологічного самозахисту**. Адже кожна людина прагне до позитивного Я-образу, відповідно низька самоповага переживається як психотравмуючий стан, якого особистість хоче позбутися. Це спонукає особистість до вчинків, у яких вона прагне підвищити рівень самоповаги, долаючи виявлені недоліки.

Однак це властиве не для всіх людей. Частина з них має негативне самосприйняття, що виявляється, *по-перше*, у стійкому переконанні особистості у відсутності в неї особистісно-цінних якостей або можливості здійснювати особистісно і суспільно цінні вчинки; *по-друге*, в оцінюванні ставлення з боку значущих для людини особистостей як недобррозичливого або, взагалі, негативного; *по-третьє*, відсутністю механізмів психологічного захисту, що дозволяють пом'якшити сприймання ситуації як негативної, або невмінням їх ефективного використання.

У результаті така особистість опиняється перед вибором: або продовжувати переживати негативні емоції через невідповідність вимогам і нормам, або *діяти в напрямку підвищення самоповаги в поведінці, що спрямована проти цих норм*. В останньому випадку бажання відповідати очікуванням суспільства зменшується, а прагнення ухилитися від них зростає. Нова, негативна соціальна ідентичність формує

і нові критерії самооцінки: *те, що було погано в системі загальноприйнятих норм, стає хорошим у системі антинорм*. Таким чином, утворюється порочне коло: здійснюючи антинормативні вчинки, особистість тим самим привертає до себе увагу, інтерес, отже, у власних очах, підвищує самоповагу. При цьому формується негативне ставлення до санкцій з боку “нормальних” людей, що поступово веде до зменшення частоти спілкування девіантної особистості з ними. Разом з тим відбувається активізація спілкування з девіантним середовищем, в якому девіантні вчинки особистості схвалюються, закріплюючи відповідну мотивацію поведінки та суб’єктивний особистісний сенс такої поведінки для людини загалом. Водночас формуються своєрідні психологічні бар’єри — фільтри по відношенню до коригуючих впливів з боку “нормальних” людей.

Так, наприклад, в емпіричному дослідженні підлітків-девіантів Т. П. Гуриною виявлені такі психологічні бар’єри, що перешкоджають коригуючим впливам, дотриманню моральних та інших норм [8]:

- бар’єри неадекватної самооцінки (22 % досліджуваних), що пов’язані з прагненням підлітків уникати травмуючих впливів за мінімізації вимог;
- бар’єри, що виникають через деформовані моральні позиції і орієнтації (77 %);
- емотивно-вольова пасивність, що виявляється у негативній спрямованості почуттів, переживань, примітивізації емоційних вражень, неадекватності їх проявів, недосконалості механізмів емоційної саморегуляції тощо (90 %);
- конформність, некритичність до думки референтних осіб за логікою: “Я є такий як усі” (62%);
- смисловий бар’єр, що веде до обмеження сприймання інформації, яка не узгоджується з характером вчинків особистості, здебільшого в поєднанні з такими особливостями розумового і культурного рівня, що унеможливають “трансляцію” особистісного сенсу (24%).

Зміст і представленість таких бар’єрів виявляється по-різному, що потребує різних підходів до їх корекції.

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте чинники виникнення відхилень у поведінці особистості.
2. Які соціально-психологічні чинники зумовлюють девіантну поведінку особистості?

3. Укажіть педагогічні чинники девіантної поведінки особистості.
4. Проаналізуйте індивідуально-психологічні чинники виникнення відхилень у поведінці.
5. Якими є особливості ставлення особистості з девіантною поведінкою до себе?
6. Розкрийте роль сім'ї у становленні особистості важковиховуваної дитини.
7. Яким чином неадекватні виховні впливи батьків і педагогів зумовлюють відхилення у поведінці дитини?
8. Проаналізуйте несприятливі стилі сімейного виховання як чинник девіантної поведінки особистості.
9. Поясніть, чому неадекватний рівень домагань може спричинити девіантну поведінку особистості.
10. Поясніть, чому негативне ставлення до себе може спричинити девіантну поведінку особистості.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аддиктивное состояние человека: Учеб. пособие / С. В. Дремов, А. М. Уразаев, Н. Л. Мамышева.* — Томск: Изд-во Томского гос. пед. ун-та, 2000. — 90 с.
2. *Андреев Н. А., Тараканов Ю. В.* Асоциальное поведение несовершеннолетних. — Самара: Изд-во Самарского юрид. ин-та Минюста России, 2001. — 153 с.
3. *Бондарчук О. І.* Психологія сім'ї: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2001. — 96 с.
4. *Боссарт А. Б.* Парадоксы возраста или воспитания? — М.: Просвещение, 1991. — 176 с.
5. *Вроно Е. М.* Поймите своего ребенка: о детских страхах, конфликтах и других проблемах. — М.: Дрофа, 2002. — 223 с.
6. *Говорун Т. В., Кікінеджі О. М.* Гендерна психологія: Навч. посіб. — К.: Академія, 2004. — С. 198. — 250.
7. *Глассер И.* Школа без неудачников. — М.: Прогресс, 1991. — 184 с.
8. *Гурина Т. П.* Смысловые образования личности с отклоняющимся поведением (на материале исследования подростков): Автореф. дис. к. п. н. — М.: ИН АН СССР, 1990. — 19 с.
9. *Дробинская А. О.* Школьные трудности “нестандартных” детей. — М.: Школа-Пресс, 2001. — 144 с.
10. *Дроздов О. Ю., Скок М. А.* Проблеми агресивної поведінки особистості: Навч. посіб. — Чернігів: ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2000. — 156 с.

11. *Зимбардо Ф.* Социальное влияние. — СПб.: Питер, 2000. — 448 с.
12. *Змановская Е. В.* Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издат. центр “Академия”, 2003. — 288 с.
13. *Клейберг Ю. А.* Психология девиантного поведения. — М.: ТЦ “Сфера”, 2003. — 160 с.
14. *Козубовська І. В., Товканець Г. В.* Особливості професійно-педагогічного спілкування з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку. — Ужгород: УЖДУ, 1999. — 92 с.
15. *Кон И. С.* Психология ранней юности: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1989. — 255 с.
16. *Кочетов А. И., Верцинская Н. Н.* Работа с трудными детьми. — М.: Просвещение, 1986. — 160 с.
17. *Кудрявцев И. А., Семенова О. Ф.* Смысловая сфера несовершеннолетних с психическими расстройствами, совершивших насильственные правонарушения // Психол. журнал. — 2002. — т. 23. — № 3. — С. 54–62.
18. *Личко А. Е.* Сихопатия и акцентуация характера у подростков. — 2-е изд. — Л.: Медицина, 1983. — 255 с.
19. *Макаренко А. С.* С любовью и тревогой. — К.: Изд-во УСХА, 1989. — 368 с.
20. *Максимова Н. Ю.* Психологія адиктивної поведінки: Навч. посіб. — К.: ВПУ “Київський університет”, 2002. — 308 с.
21. *Миньковский Г., Побегайло Э., Ревин К.* Наркотизм: профилактика и стратегия борьбы. — РАН. ИНИОН, 1999. — 154 с.
22. *Мицник Л. І., Білоусова З. Г.* Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків. — Запоріжжя: ЗДУ, 2003. — 108 с.
23. *Овчарова Р. Р.* Практическая психология в начальной школе. — М.: ТЦ “Сфера”, 1998. — 240 с.
24. *Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся /* Под ред. Л. Н. Проколиенко, В. А. Татенко. — К.: Выща шк., 1989. — 254 с.
25. *Развитие личности ребенка:* Пер. с англ. / Под ред. А. Фонарева. — М.: Прогресс, 1987. — С.190–211.
26. *Реан А. А., Коломинский Я. Л.* Социальная педагогическая психология. — СПб.: Питер, 1999. — 416 с.
27. *Семья в психологической консультации /* Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. — М.: Педагогика, 1989. — 208 с.

28. *Соколова Е. Т.* Самосознание и самооценка при аномалиях личности. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 215 с.
29. *Степанов В. Г.* Психология трудных школьников: Учеб. пособие для учителей и родителей. — М.: Издат. центр “Академия”, 1998. — 320 с.
30. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. — СПб.: Питер Ком, 1998. — 608 с.
31. *Целуйко В. М.* Психология неблагополучной семьи: Кн. для педагогов и родителей. — М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. — 272 с.
32. *Шестопалова Л. Ф., Перевзная Т. А.* Ценностно-смысловая сфера личности со специфическими расстройствами и склонностью к противоправному поведению // Психол. журнал. — 2002. — т. 24. — № 3. — С. 66–71.
33. *Эйдемиллер Э., Юстицкис В.* Психология и психотерапия семьи. — 2-е изд., расш. и доп. — СПб.: Питер, 2000. — 656 с.

Тема 3. Гендерно-вікові аспекти девіантної поведінки особистості

- *Особливості виникнення опору виховним впливам у дошкільному віці.*
- *Шкільна дезадаптація, відсутність навичок взаємодії з соціумом як передумови девіантної поведінки молодшого школяра.*
- *Вікові особливості становлення особистості підлітка та їх вплив на відхилення в поведінці.*
- *Гендерні особливості девіантної поведінки особистості та їх чинники.*

Характеризуючи вікові особливості девіантної поведінки особистості, слід зазначити, що у *дошкільному віці* говорити про девіантну поведінку як таку не доводиться через відсутність стійких моральних переконань у дітей. Разом з тим саме у цей період закладаються перші уявлення про добро і зло, моральні норми, загалом, перший досвід спілкування із соціумом, особливості якого закладають специфіку самосприйняття, ставлення дитини до себе, до інших, до моральних норм. Уже 3–4-річна дитина здатна певним чином організовувати власну поведінку (в простих формах). У цьому віці можуть виявитися розв'язність, зухвальство, ледарство, пожадливість, брехливість, безцеремонність тощо як сигнали майбутніх відхилень у процесі соціалізації дитини. При цьому за ступенем негативних наслідків розрізняють *неслухняність* як найпоширенішу в дитячому віці форму опору вимогам і проханням батьків, моральним нормам суспільної поведінки, що проявляється у витівках, бешкетництві тощо, *облудність* (спочатку як прояв фантазування особливого складу психіки дошкільника, що не переслідує мети скривдити когось, пізніше — свідоме ухиляння від істини з непорядною метою, через страх перед покаранням тощо), *дитячий негативізм* (впертість, примхливість, недисциплінованість), *проступок* — навмисне порушення вимог дорослого, якщо і без злого умислу, але з усвідомленням, що це погано, яке поступово може стати повторюваним [13;29].

Як відзначають багато дослідників, значення ролі раннього емоційного досвіду дитини має важливе значення для формування особистості. Адже найзначущою соціальною потребою цього періоду є емпатійне спілкування з дорослим. Саме відчуття дитиною себе як такої, яку люблять, почуття захищеності і повного прийняття з боку дорослих є фундаментом розвитку здорової психіки [13;16;18].

Мала дитина сприймає ставлення до неї дорослого як оцінку своєї поведінки загалом, вона ще не може розуміти, що погане або байдуже ставлення до неї в певний момент може бути викликане іншими, не пов'язаними з дитиною причинами. За відсутності педагогічної допомоги зняття негативних переживань в дитини може відбутися за рахунок викривлення уявлень про свою поведінку. Як відзначає В. Сухомлинський, дитина, яка переживає в ранньому дитинстві образ, несправедливість, поступово стає хворобливо сприйнятливою до найменших проявів несправедливості, байдужості, може почати бачити зло і там, де його немає, протиставляючи дійсному і уявному злу те, що вона може протиставити: неслухняність, норовистість, різкість, брутальність, свавілля, бажання діяти не так, як вимагають дорослі тощо [25].

Так, автор концепції “авторитетного батьківства” Д.Баумрінд виокремила три групи дітей з різними моделями поведінки залежно від особливостей поведінки батьків [2;23]:

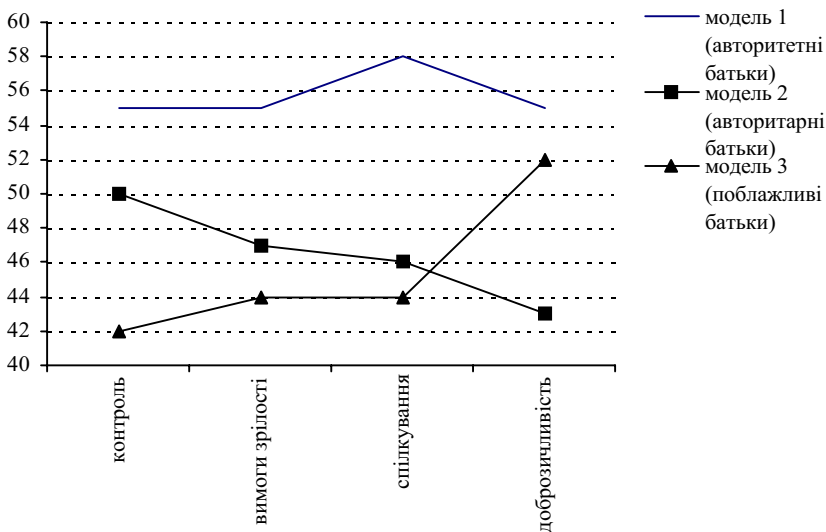
- *модель 1:* діти з високим рівнем незалежності, зрілості, впевненості у собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості й умінням розбиратися в навколишньому оточенні;
- *модель 2:* діти, недостатньо впевнені у собі, замкнуті і недовірливі, відчували певні ускладнення в процесі взаємодії з іншими;
- *модель 3:* невпевнені у собі діти, які не виявляли допитливості і не вміли стримувати себе, з великими проблемами у взаємодії з іншими людьми.

Автор виділила також 4 показники батьківського ставлення-поведінки, що відповідає за формування певних рис дітей:

- *контроль:* високий бал за цим показником означає великий вплив на діяльність дітей, послідовність у постановці вимог;
- *вимога зрілості:* при високому балі за цим показником батьки висувають вимоги, що спонукують розвиток у дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах;
- *спілкування:* батьки з високим балом за цим параметром орієнтовані на переконання, обґрунтованість вимог, готовність вислухати думки дитини;
- *доброзичливість:* високий бал за цим показником свідчить про зацікавленість батьків у дитині (похвала, радість від її успіхів), теплоті (любов, турбота, співчуття).

У результаті було виділено кілька типів взаємодії батьків з дітьми, в яких виявлялося їх ставлення до дошкільників (див. рисунок):

- тип “авторитетні батьки”, що відповідає моделі 1 поведіння дітей;
- тип “авторитарні батьки”, що відповідає моделі 2 поведіння дітей;
- тип “поблажливі батьки”, що відповідає моделі 3 поведіння дітей.



Групи батьків відповідно до моделей поведінки дітей (за Д.Баумрінд)

При цьому саме ставлення батьків і відповідна взаємодія з дітьми, що відповідає моделі 1 і припускає сполучення емоційного прийняття з високим обсягом вимог, їхньою ясністю, несуперечністю і послідовністю в пред'явленні дитині, корелює з успішним процесом соціалізації дошкільника. В інших випадках у дітей виникають значні проблеми, що в подальшому можуть спричинити певні девіації в їх поведінці. Такі діти певною мірою відстають від однолітків у психосоціальному розвитку через перебування в рамках стереотипних ситуацій і одноманітного спілкування, в них може недорозвинутися здатність до співчуття, вміння враховувати інтереси інших, виявитися жорстокість, байдужість, можуть розвинутися *страхи* (особливо у тривожних, недовірливих дітей) тощо. У подальшому, коли

дитина приходиться до школи, це може спричинити проблеми і відставання у навчальному процесі, шкільну дезадаптацію тощо.

Для *молодшого школяра* психотравмуючі ситуації пов'язані в першу чергу з потребою в позитивній оцінці з боку дорослих, насамперед, учителів і батьків, особливо щодо оцінки успіхів у навчальній діяльності, а також з бажанням зайняти сприятливе становище у системі міжособистісних стосунків колективу класу. Незадоволення цих потреб викликає емоційну напругу, негативні переживання учня. Як зазначає Е. Еріксон [28], небезпека для молодшого школяра криється у формуванні почуття неповноцінності або некомпетентності, яке сильно залежить від шкільної успішності.

Через те, що внутрішній світ дитини ще недостатньо розвинутий, не збагачений досвідом переживання критичних ситуацій, перешкоди, що стоять на шляху задоволення її важливих соціальних потреб, не завжди стимулюють до активності щодо їх подолання. Для молодшого школяра першочергова мета — успішно навчатися, добре себе поводити — втрачається і перед ним виникає інша мета — позбавитися негативних емоційних переживань, що викликані негативними оцінками з боку дорослих, які мають на дитину значний вплив, насамперед, батьків і вчителів. Дитина може відмовитися від діяльності, в якій вона не здобула успіху, залишити намагання дотримуватися нормативної поведінки і звернутися до компенсаторної поведінки. Ця поведінка може виявитися, зокрема, у послужливості, активності щодо виконання громадських доручень, а якщо це не вдається — у зухвалій, зарозумілій, жорсткій поведінці, пошуку підтримки в неформальному середовищі тощо [18].

Виникає феномен “сміслового бар'єру”: дитина немовби не чує або не розуміє, що говорить їй дорослий, до якого (або до певних його вимог) через попередній досвід спілкування дитина ставиться негативно. Останнє, на думку І. Козубовської [10], може бути зумовлене незнанням дорослими вікових особливостей молодшого школяра (зокрема, у нього значною мірою виражена емоційність і недосконалість сприймання, є недостатнім розвиток довільності, стійкості уваги, волі, загалом, імпульсивність дитини), через що деякі види поведінки молодшого школяра трактуються як девіантні.

Негативне ставлення до вчителя іноді може виникнути ще до школи під впливом інших, наприклад, неспроможних у виховному контексті батьків (“Ось підеш до школи, там тобі покажуть, як себе поводити!”). Але частіше воно є наслідком *негативного ставлення вчи-*

теля до учня, яке, за дослідженням О.В. Киричука [9], пов'язане з попередньою успішністю дитини, її дисциплінованістю, зовнішніми соціальними ознаками, матеріальним і соціальним становищем батьків тощо. Саме ставлення вчителя до учня переважно зумовлює положення молодшого школяра в колективі, його статус в ньому і, отже, визначає самопочуття учня, його адаптацію або дезадаптацію у соціальному середовищі загалом.

Ускладнення психічного розвитку в *підлітковому віці* урізноманітнює прояви середовищної дезадаптації і, відповідно, форми компенсаторної поведінки дитини.

Загалом, як зауважує І.С. Кон, підлітковий вік являє собою групу ризику в контексті девіантної поведінки через [11]:

- труднощі перехідного періоду, починаючи з психогормональних процесів і завершуючи перебудовою Я-концепції, що зумовлюють переживання підлітком тривоги, емоційну напруженість, нестійкість, неврівноваженість тощо;
- граничність і невизначеність становища підлітка (уже не дитина, ще не дорослий); розходження між об'єктивним положенням учня і його прагненням вважати себе дорослим на тлі недостатніх навичок спілкування, засобів взаємодії зі світом дорослих на партнерських засадах; почуття “дорослості” як протиріччя між орієнтацією на самостійність і відсутністю відповідного життєвого досвіду;
- суперечності, зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю: дитячі форми контролю, що ґрунтуються на дотриманні зовнішніх норм і слухняності, вже не діють, а дорослі засоби контролю, що передбачають свідому дисципліну і самоконтроль, ще не склалися; ці чинники проявляються на тлі посилення орієнтації на однолітків і зростання залежності поведінки від групових норм.

Наведені чинники фатально не зумовлюють девіантну поведінку особистості. Разом з тим за несприятливих умов попереднього етапу розвитку вони можуть стати підґрунтям для виникнення різноманітних поведінкових девіацій. При цьому слід урахувати, що для підлітка значущими стають, насамперед, стосунки з однолітками, в очах яких він бажає ствердити себе. Якщо це не вдається, підліток може шукати інші кола спілкування, часто з асоціальною спрямованістю, стати “важким”.

Л. Міщик та З. Білоусова називають такі *типові риси* “важкого підлітка” [18]:

- відставання в інтелектуальній сфері, нерозвиненість чи особлива вибірковість сприйняття й оцінки довкілля, недосконалі розумові процеси, нерозвинуте мовлення;
- негативні риси характеру, безвідповідальність, лінь, шкідливі звички, часто байдужість, жорстокість до інших людей, тварин, природи тощо;
- підвищена конфліктність у стосунках з товаришами по навчанню, батьками, вчителями;
- підвищений інтерес до заборонених, не відповідних віку, розваг на тлі відсутності інтересу до соціально корисних видів діяльності;
- афективність, відсутність бажання і вмінь стримувати себе в момент сильного збудження;
- активізація механізмів психологічного захисту, що впливають на трактування підлітком поведінки як нормальної, формування нечесності, агресивності;
- вибір негативних способів самоствердження через девіантну поведінку тощо.

При цьому форми девіантної поведінки підлітка мають властиві для його віку особливості. Так, зокрема, **алкоголізація** підлітка відбувається через прагнення зменшити характерний для нього стан тривоги і водночас — позбавитися надмірного самоконтролю і сором’язливості. Важливу роль відіграють також прагнення до експериментування і особливо — норми підліткової субкультури, за якими алкоголь традиційно вважається однією з ознак мужності і дорослості, а також негативний приклад батьків. **Наркотизація** підлітка, як і пияцтво, пов’язана з психічним експериментуванням, пошуком нових, незвичайних відчуттів і переживань, цікавістю, наслідуванням старшим, впливом групи однолітків, а іноді й обманом з боку поширювачів наркотичних речовин, коли першу дозу нав’язують під виглядом певного напою чи сигарети, що зрештою невідворотно веде до звикання та кримінальної поведінки.

Суїцидальна поведінка підлітка часто є криком про допомогу в разі негараздів у взаємодії підлітків з оточенням, неможливістю самостійно розв’язати проблеми (недарма суїцидальні спроби підлітки найчастіше здійснюють вдома, ввечері чи вдень, коли хтось може втрутитися).

Така поведінка також може бути пов'язана з властивими підлітковому віку особистісними розладами, насамперед, із *синдромом відчуження*, який виникає в разі неможливості встановити емоційно значущі конструктивні стосунки із середовищем. У цьому випадку, щоби пом'якшити психотравмуючу ситуацію, особистість утворює між цим середовищем психологічну дистанцію, сприймаючи його як стороннє, емоційно незначуще (хоч насправді це не так).

Відчуження як засіб зменшення емоційної значущості травмуючих зв'язків із середовищем може бути спрямоване як на оточуючих, так і на власне Я. У першому випадку виникає *дереалізація*, коли зовнішній світ сприймається як чужий, несправжній. У другому випадку відбувається *деперсоналізація*, коли зникає відчуття реальності власного Я, втрачає сенс будь-яка діяльність, з'являється апатія тощо. До особистісних розладів відносять також *дисморфобію* — страх зміни власного тіла — від простої стурбованості зовнішністю до одержимості дійсними чи уявними дефектами, а також *дисморфоманію* — маячіння через фізичний недолік. При цьому, як зауважує І. Кон, існують труднощі у розпізнанні підліткової психопатології, адже девіантна поведінка в більшості випадків лише підкреслює риси, що характерні для цього віку, особливо акцентуйовані, які виявляються в так званому “слабкому місці” або місці “найменшого опору” підлітка [11;14]. Так, підліткам з *нестійкою акцентуацією* притаманна навіюваність, посилена схильність до наслідування, тому вони потребують постійного контролю, вимогливості, перебування у сприятливому середовищі, де прикладом для наслідування є позитивні лідери. Підліткам з *гіпертимною акцентуацією* постійний контроль витримати дуже важко, їх бурхливу енергію слід спрямовувати в конструктивне русло, намагатися зацікавити новими творчими завданнями, які вони вирішуватимуть самостійно. Для *істероїдних підлітків* “слабким місцем” є сильна потреба перебувати у центрі уваги оточуючих [14;16].

Бродяжництво підлітків часто є наслідком несприятливих умов виховання в сім'ї, часто гіперопіки і авторитарного тиску, іноді діти втікають з дому через прагнення дистанціюватися від власної соціально неблагополучної сім'ї, особливо за наявності відповідних “вуличних” традицій у спільноті однолітків. **Протиправна і злочинна поведінка** підлітків часто пов'язана з їх недостатньо розвинутою правовою свідомістю, мотивуютьними структурами особистості, емотивністю поведінки, імпульсивністю і конформізмом тощо [11;18].

За сприятливих умов, а також спеціальної роботи можна запобігти виникненню девіантної поведінки підлітків або відкоригувати її небажані прояви. В іншому випадку негативні прояви поведінкових девіацій закріплюються, набуваючи особливо небезпечних форм у дорослому віці.

Крім вікових, прояви девіантної поведінки особистості мають також *гендерні особливості*.

Так, можна констатувати певну своєрідність *прояву агресії* залежно від статі: чоловіки частіше демонструють вищі рівні прямої та фізичної агресії, тоді як жінки — непрямой і вербальної. Такі прояви *адиктивної поведінки*, як харчова залежність більш властиві жінкам, гемблінг та вживання наркотиків — чоловікам. Завершені *суїциди* частіше зустрічаються у чоловіків після 40 років. Існують *злочини*, характерніші для жінок, зокрема, проституція, вбивство власних дітей, крадіжки в магазинах. Чоловіки частіше відбувають покарання за тілесні ушкодження, вбивства, розбій, викрадення автомобілів тощо [7].

На думку Т. Говорун та О. Кікінеджи [4], однією з причин розбіжності у формах прояву девіантної поведінки особистості може бути гендер як жорстка регламентація поведінки особистості відповідно до її статі. Гендерна соціалізація хлопчиків сприяє розвитку агресивності, напористості, активності, змагальності, а дівчаток — підлеглості, пасивності, слухняності. Так, зокрема, меншу кількість дівчат з девіантною поведінкою (у порівнянні з хлопцями) можна пояснити через більший вплив найближчого соціального оточення, що менш поблажливо ставиться до асоціальної поведінки дівчат, ніж хлопців. Випадки асоціальної поведінки дівчат, як правило, стають об'єктом посиленої педагогічної уваги, внаслідок чого агресія таких дівчат набуває непрямой форми і вербального характеру.

У зв'язку з цим хлопці з девіантною поведінкою частіше демонструють недостатній контроль поведінки, низьку тривожність, а дівчата — надмірний контроль і високу тривожність. Через це симптоми депресії частіше діагностують серед дівчат, ніж хлопців, особливо у підлітковому віці.

Переважаючи харчової залежності у жінок (90–95 %) пояснюється, насамперед, через гендерні стереотипи щодо зовнішності жінок, а гемблінг чоловіків можна пов'язати з гендерними стереотипами щодо “справжнього чоловіка”, що зумовлюють змагальний характер його дій задля досягнення першості в усьому, як того вимагають со-

ціальні приписи. Саме гендерні стереотипи часто провокують і навіть схвалюють чоловічу агресивність, насамперед, фізичну.

Неадекватне статеве виховання в сім'ї також може спричинити неадекватне ставлення особистості до особи протилежної статі і, відповідно, девіантну поведінку.

Поширеними помилками *статевого виховання* є [3]:

- затискування природних реакцій (не тільки статевих, але й безпосередньо емоційних), що веде до виникнення холодності, яка заважає нормальній сексуальності;
- занадто суворе виховання, ізоляція від осіб протилежної статі, що призводить до відсутності необхідного досвіду спілкування;
- формування зневаги до протилежної статі, придушення будь-яких проявів статевої суті і цікавості до іншої статі;
- згладжування статевих відмінностей, своєрідна статева уніфікація;
- уникнення питань щодо статевих особливостей і стосунків, викривлене висвітлення статевих проблем.

Так, встановлений зв'язок між негативним ставленням авторитарної матері до сина й сина до матері та сексуально делінквентною поведінкою чоловіка. Однією з психологічних передумов проституції є фізичне і психічне насильство, пережите в батьківській сім'ї (до 70 % дівчат є жертвами зловживань, до 50 % переживали наругу над собою неодноразово) [6]. Саме такі дівчата, насамперед, схильні втікати з дому, хоча загалом хлопців-бродяг значно більше.

Отже, існують гендерно-вікові особливості девіантної поведінки, які слід враховувати при наданні психологічної допомоги особистості.

Контрольні запитання і завдання

1. Яким чином виявляються вікові особливості прояву девіантної поведінки особистості?
2. Охарактеризуйте особливості відхилень у поведінці дошкільників.
3. Якими є прояви девіантної поведінки у молодших школярів? З якими чинниками вони пов'язані?
4. Шкільна дезадаптація як чинник відхилень у поведінці молодшого школяра.
5. Проаналізуйте особливості девіантної поведінки підлітків.

6. Укажіть акцентуації характеру підлітків та їх вплив на відхилення в поведінці.
7. Дайте аналіз гендерних особливостей прояву девіантної поведінки особистості.
8. Гендерні стереотипи та їх вплив на прояви девіантної поведінки особистості.
9. Визначте можливі чинники, що сприяли проявам девіантної поведінки в даній ситуації.
10. Алла В. у дитинстві була жвавою, веселою, товариською дівчиною. Охоче ходила до школи, але значних успіхів у навчанні не виявляла. Зараз вона у 8 класі, часто пропускає заняття, погано вчиться, з однокласниками практично не спілкується. Приділяє надмірну увагу власній зовнішності. Її бачать у товаристві старших дівчат і дорослих чоловіків, з якими вона палить, вживає алкоголь. Мати, коментуючи поведінку дівчинки, зауважує, що головне для жінки — вдало вийти заміж, тож немає нічого поганого в тому, що дочка вже підшукує собі пару.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Андреев Н. А., Тараканов Ю. В. Асоциальное поведение несовершеннолетних. — Самара: Изд-во Самарского юрид. ин-та Минюста России, 2001. — 153 с.
2. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2001. — 96 с.
3. Вроно Е. М. Поймите своего ребенка: о детских страхах, конфликтах и других проблемах. — М.: Дрофа, 2002. — 223 с.
4. Говорун Т. В. Кікінеджі О. М. Гендерна психологія: Навч. посіб. — К.: Академія, 2004. — С. 198–250.
5. Дробинская А. О. Школьные трудности “нестандартных” детей. — М.: Школа-Пресс, 2001. — 144 с.
6. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 240 с.
7. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издат. центр “Академия”, 2003. — 288 с.
8. Каган В. Е. Воспитателю о сексологии. — М.: Педагогика, 1991. — 256 с.
9. Киричук О. В. Формування в учнів активної життєвої позиції. — К.: Рад. шк., 1983. — 137 с.

10. *Козубовська І. В., Товканець Г. В.* Особливості професійно-педагогічного спілкування з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку. — Ужгород: УжДУ, 1999. — 92 с.
11. *Кон И. С.* Психология ранней юности: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1989. — 255 с.
12. *Курек Н. С.* Нарушения психической активности и злоупотребление психоактивными веществами в подростковом возрасте. — СПб.: Алетейя, 2001. — 220 с.
13. *Лисина М. И.* Проблемы онтогенеза общения. — М.: Педагогика, 1986. — С. 75–103.
14. *Личко А. Е.* Психопатия и акцентуация характера у подростков. — 2-е изд. — Л.: Медицина, 1983.
15. *Макаренко А. С.* С любовью и тревогой. — К.: Изд-во УСХА, 1989. — 368 с.
16. *Максимова Н. Ю.* Психологія адиктивної поведінки: Навч. посіб. — К.: ВПУ “Київський університет”, 2002. — 308 с.
17. *Миньковский Г., Тузов А.* Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. — К.: Политиздат Украины, 1987. — 215 с.
18. *Мищик Л. І., Білоусова З. Г.* Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків. — Запоріжжя: ЗДУ, 2003. — 108 с.
19. *Підласий І. П., Шаранова О. В.* Корекція девіантної поведінки молодших школярів: Експериментальні матеріали. — Черкаси: ЧДГУ, 2002 — 44 с.
20. *Протасова Н. И.* Психологическая помощь детям с девиантным поведением: Метод. реком. — Астрахань, Изд-во АГПУ, 2000. — 19 с.
21. *Психологическая* профилактика недисциплинированного поведения учащихся / Под ред. Л.Н. Проколиенко, В.А. Татенко. — К.: Вища шк., 1989. — 254 с.
22. *Райс Ф.* Психология подросткового и юношеского возраста. — СПб.: Питер, 2000. — 656 с.
23. *Развитие* личности ребенка: Пер. с англ./ Под ред. А. Фонарева. — М.: Прогресс, 1987. — С.190–211.
24. *Степанов В. Г.* Психология трудных школьников: Учеб. пособие для учителей и родителей. — М.: Издат. центр “Академия”, 1998. — 320 с.
25. *Сухомлинский В. А.* Сердце отдаю детям. — К.: Рад. шк., 1988. — 272 с.

26. *Учителям и родителям о психологии подростка* / Под ред. Г. Г. Аракелова. — М.: Высш. шк., 1990. — С. 35–90.
27. *Хрестоматия по возрастной психологии: Учеб. пособие для студентов* / Под ред. Д.И. Фельдштейна. — М.: Междунар. пед. акад., 1994. — 256 с.
28. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности. — СПб.: Питер Ком, 1998. — 608 с.
29. *Целуйко В. М. Психология неблагополучной семьи: Книга для педагогов и родителей.* — М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. — 272 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПСИХОЛОГА З НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБИСТОСТЯМ З ДЕВІАЦІЯМИ ПОВЕДІНКИ

Тема 4. Психологічна діагностика особистості з девіаціями поведінки

- *Мета і стадії психологічної діагностики девіантної поведінки особистості.*
- *Методи психологічної діагностики змісту і чинників девіантної поведінки особистості.*

Психологічна допомога особистості з девіантною поведінкою передбачає, насамперед, її *психологічну діагностику*, що має на меті встановити як різновид девіантної поведінки особистості, так і чинники, що зумовили такий стан речей. Слід зауважити, що традиційно причини девіантної поведінки шукають, виявляючи особливості сімейного оточення, роботи школи чи трудового колективу, впливу неформального оточення. Не заперечуючи важливості аналізу цих чинників, у психологічній діагностиці слід, насамперед, зосередитися на власне психологічних проявах девіантної поведінки (див. тему 1). Наприклад, не просто лише зафіксувати участь особистості в певному неформальному угрупованні, а й виявити, які саме потреби вона задовольняє при цьому (прагнення самоствердитися або відчуті захищеність в групі), виявити шлях, що призвів до цієї групи, суб'єктивне ставлення до себе, до своєї поведінки, довкілля, чіткість і реалістичність усвідомлення себе і свого оточення тощо. Якщо, скажімо, зафіксовано зловживання алкоголем, то обов'язково слід визначити, наскільки вживання спиртного пов'язане з особливостями виховання, проблемами соціальної адаптації і мотивами поведінки; встановити, з якого віку людина почала вживати спиртні напої і за яких

обставин, чи виявляє вона власну ініціативу у вживанні напоїв, який з психологічних компонентів сп'яніння приваблює людину, які потреби вона при цьому задовольняє, чи існує фізична і психічна залежність від алкоголю тощо.

Отже, психологічна діагностика передбачає всебічний і поглиблений аналіз особистості, виявлення недоліків у її поведінці та їх причин, позитивних аспектів і спрямована на розв'язання практичних завдань — гармонізацію розвитку особистості, сприяння її особистісному зростанню.

При цьому обстеження особистості з девіаціями поведінки має проводитися на основі прийняття досліджуваного, гуманного ставлення до нього, співпраці з ним і відзначатися:

- *цілеспрямованістю*, чітким визначенням, що саме буде предметом і метою спостереження;
 - *системним підходом*, що дозволить вірогідно відрізнити випадкове від типового, закономірного, врахувати всі ознаки девіантної поведінки, розглядати всі чинники девіантної поведінки в їхньому взаємозв'язку;
 - *планомірністю і аналітичністю*, що передбачає наявність чітко визначеної мети, засобів, послідовності дій, не тільки з констатацією фактів, а й їхнім поясненням, виявленням психологічної природи;
 - *реєстрацією результатів*, що дозволяє виключити помилки пам'яті, зменшити тим самим суб'єктивізм висновків і узагальнень;
 - *оперуванням системою однозначних понять*, спеціальних термінів, що сприяють чіткому, недвозначному позначенню матеріалу, який спостерігається, а також забезпеченню єдиного підходу до інтерпретації результатів;
 - *прогностичним характером*, що дозволить визначити умови і засоби надання психологічної допомоги особистості тощо.
- Виокремлюють такі *стадії психологічної діагностики* [5; 6; 17]:
- *попередня стадія* (виявлення зовнішніх особливостей девіантної поведінки, попереднє формулювання гіпотези щодо можливих причин відхилень у поведінці особистості);
 - *стадія уточнення* (аналіз соціально-психологічних, педагогічних та індивідуально-психологічних чинників девіантної поведінки, уточнення гіпотези);
 - *заклучна стадія* (вивчення індивідуально-психологічних якостей особистості, її фізичного і психічного здоров'я для уточнення причин відхилень у поведінці й прогнозування тенденцій особистісного розвитку).

Для визначення особливостей девіантної поведінки використовується низка *методів*, серед яких слід відзначити, насамперед, спостереження. Як відомо, *спостереження* в психології полягає у фіксації проявів психічних явищ у поведінці на основі їхнього безпосереднього сприйняття.

Предметом спостереження є *вербальні і невербальні акти поведінки* у певних ситуаціях. Це, насамперед, *мовна діяльність* (зміст, послідовність, тривалість, частота, спрямованість, інтенсивність), *експресивні реакції* (виразні рухи обличчя, тіла), *положення тіла у просторі* (переміщення, нерухомість, відстань, швидкість, напрямок руху), *фізичні контакти* (торкання, поштовхи, удари, передачі, спільні зусилля). Саме ці акти поведінки, будучи виокремлені і зареєстровані належним чином, стають характеристиками інтелектуального й особистісного розвитку, динаміки досягнень, виразності психічних станів тощо.

Так, Н. Максимова пропонує під час спостереження фіксувати такі особливості поведінки і зовнішнього вигляду досліджуваного з девіантною поведінкою [11]:

- *загальний зовнішній вигляд* (загальний соматотип, фізичні особливості, наявність фізичних недоліків або диспропорцій, постава, міміка і жестикуляція, тримається скуто чи вільно, адекватно чи ні, охайність в одязі, зачісці, чистота тіла, ступінь загальної рухливості тощо);
- *особливості мовлення* (інтенсивність і тембр голосу, темп мовлення, чіткість вимови, словарний запас, наявність жаргону, брутальних виразів, специфіка вираження думок — ступінь послідовності, логічності, чіткості, швидкості словесної реакції);
- *соціальна поведінка* (особливості встановлення контактів, ступінь невимушеності при цьому, товариськість, наявність соціальних навичок, вихованість, специфіка поведінки за ступенем домінування, агресивності, підлеглості та довірливості тощо);
- *настрій* (ейфорія, безтурботність, врівноваженість, серйозність, відсутність гумору, поганий настрій, тривога тощо);
- *ставлення до обстеження* (ступінь зацікавленості: від активного небажання або недовіри, байдужості до надмірної зацікавленості);
- *особливості діяльності під час обстеження* (ступінь уважності, швидкість вирішення поставлених завдань, особливості орієнтувальної основи дій — намагання знайти загальний спосіб вирішення завдання або дії методом спроб і помилок, темп роботи —

ступінь рівномірності, швидкості, сумлінність і охайність при виконанні завдань, реакція на невдачі — агресивна, звинувачення себе, відмова від діяльності, байдужість та ін.).

Слід зауважити, що спостереження здійснюється за певною схемою, в якій традиційно виділяють такі *етани*:

1. Визначення мети спостереження (для чого, навіщо воно здійснюється?).
2. Вибір об'єкта дослідження (який індивід чи якого роду група підлягають вивченню?).
3. Уточнення предмета дослідження (які саме прояви поведінки розкривають зміст досліджуваних психічних феноменів?).
4. Планування ситуацій спостереження (у яких випадках чи за яких умов предмет дослідження виявляє себе найчіткіше?).
5. Підбор способу спостереження, що найменше впливає на об'єкт і забезпечує збирання необхідної інформації (як спостерігати?).
6. Установлення тривалості загального часу: досліджень і числа спостережень (скільки спостерігати?).
7. Вибір способів реєстрації досліджуваного матеріалу (як вести записи?).
8. Прогнозування можливих помилок спостереження і пошук можливостей їхнього запобігання.
9. Здійснення попереднього, пілотажного спостереження, необхідного для уточнення дій попередніх етапів і виявлення організаційних недоробок.
10. Уточнення програми спостереження.
11. Проведення спостереження.
12. Обробка й інтерпретація отриманої інформації [4].

Крім того, вважається доцільним проведення спостереження декількома спостерігачами протягом досить тривалого часу в різноманітних умовах життєдіяльності досліджуваних. При цьому важливо, щоби попередньо виділені *категорії* поведінки, що фіксуються у спостереженні, оцінювалися за *частотою їх прояву*. Наприклад: 5 балів, якщо даний вид поведінки виявляється практично завжди; 4 бали, коли часто; 3 бали, якщо важко сказати, чи частіше виявляється чи ні; 2 бали, якщо іноді; 1 бал, коли практично не виявляється.

Це дасть можливість отримати результати спостереження за *шкалою рейтингу* і тим самим полегшити їх обробку та інтерпретацію.

Так, відомою методикою спостереження є *карта спостережень Д. Стотта* [17], яка дозволяє не тільки фіксувати характер поведін-

ки “важких дітей” у школі, але й виявити характер дезадаптації поведінки дитини (див. додаток 1). Карта спостереження містить 198 фрагментів фіксованих форм поведінки, що згруповані в 16 синдромів. Наявність чи відсутність цих форм фіксується у спеціальному реєстраційному бланку, в якому закреслюються цифри, якими позначені відповідні форми поведінки. При підрахунку балів симптом, що знаходиться в колонці “Порушення”, оцінюється в один бал, а в колонці “Неприспосованість” — в 2 бали. Далі підраховуються сума балів по кожному синдрому окремо і загальний “коефіцієнт дезадаптованості” — за сумою балів по всіх симптомах.

Цю карту може заповнювати як психолог, так і педагоги або, за окремими симптомами, батьки, що дасть можливість знайти їм “спільну мову” при постановці “діагнозу”, а також при складанні корекційно-розвиваючих програм, хоча змістова інтерпретація результатів дається тільки психологом, оскільки передбачає ґрунтовне знання психологічних особливостей особистості і закономірностей її розвитку.

Важливим методом дослідження девіантної поведінки особистості є такий різновид *опитування*, як *вільне інтерв'ю* або *бесіда*, який має на меті визначити ставлення респондента до певних проблем, його ціннісні орієнтації, з'ясувати факти з його біографії, плани на майбутнє тощо під час усного безпосереднього спілкування. Передбачає реєстрацію й аналіз відповідей на запитання, а також вивчення особливостей невербальної поведінки опитуваних.

Як правило, у бесіді виявляються можливі чинники, що спричинили девіантну поведінку особистості, насамперед, у її мікросоціальному оточенні (характер стосунків з батьками, з однолітками, з іншими людьми, ставлення до людей, до навчання, праці, успішність у навчанні, праці тощо). Далі напрям бесіди змінюється залежно від ситуації і може торкатися самопочуття досліджуваного, його ставлення до себе, задоволеності життям.

У бесіді дослідник має можливість самостійно змінювати спрямованість, порядок і структуру запитань через використання гнучкої тактики побудови діалогу в межах заданої теми, максимальне врахування індивідуальних особливостей респондентів, домагаючись необхідної ефективності процедури.

Існує ряд вимог до бесіди як методу. Перше — невимушеність. Не можна перетворювати бесіду на допит. Найбільший результат приносить бесіда у випадку встановлення особистого контакту дослідни-

ка з досліджуваною людиною. Важливо при цьому ретельно продумати бесіду, подати її у формі конкретного плану, завдань, проблем, що підлягають з'ясуванню. Метод бесіди припускає порядок з відповідями і постановку запитань досліджуваними. Така двостороння бесіда дає більше інформації з проблеми, що вивчається, ніж тільки відповіді досліджуваних на поставлені запитання.

Доцільно передбачити можливість одержувати в ході бесіди необхідні відомості й непрямими прийомами. Наприклад, можна застосовувати такі формулювання запитань [11]:

- “Деякі люди думають, що..., а що думаєте ви?” (даємо зрозуміти, що є й інші особи, подібні до даної).
- “Якщо хтось порушуватиме порядок у громадських місцях, ви самі закличете його до порядку або викличете представників закону?” (припускаємо можливість двох альтернативних рішень).
- “Чи зможете ви це зробити?” (замість категоричного “Зробіть це!”), щоби воно виглядало прийнятнішим для людини).
- “Через що ви посварилися з ...?” (замість “Чи сварилися ви з...?”), щоби не ставити людину в ситуацію, коли через феномен “соціальної бажаності” чи страх вона заперечуватиме неправильну поведінку).
- “Що вам подобається..., а що ні?” (даємо можливість знайти позитив, а не тільки негатив).

При цьому важливо фіксувати не тільки відповідь, але й поведінку досліджуваного: особливості його мови, жестів, міміки, емоційне ставлення до конкретних явищ.

Істотним у ході проведення такого опитування є вміння дослідника уточнити факти, що цікавлять його під час безпосередньої бесіди, не вдаючися до її протоколювання. Запис найчастіше позбавляє бесіду невимушеності, насторожує людину, робить її відповіді штучними, надуманими, тому вони зазвичай фіксуються по проведенні бесіди.

Безумовно, у дослідженні особистості з девіантною поведінкою застосовуються й тести.

Слід зазначити, що **тестування** як психологічний метод передбачає визначення наявності, особливостей і рівня розвитку певних психічних властивостей досліджуваного, його статусу в міжособистісних стосунках на основі виконання ним певних завдань. Як відомо, тестування провадиться за допомогою *власне тестів* (передбачають використання стандартизованих запитань і завдань, що мають певну

шкалу значень), *опитувальників, проєктивних методик, соціометричної методики* тощо.

Так, наприклад, для визначення *рівня домагань* досліджуваного застосовується *методика Хоппе*, що наближена до експериментальної. За цією методикою досліджуваному пропонується вирішувати завдання різного ступеня складності, при цьому завдання вибирає сам досліджуваний. Після вирішування завдання дослідник повідомляє про успішність його розв'язання і пропонує вибрати нове завдання. Особистість із завищеним рівнем домагань прагне навіть у ситуації неуспіху вибрати завдання складніше за попереднє. Людина із заниженим рівнем домагань у ситуації успіху, зазвичай, вибирає завдання простіше (хоча мала б вибрати складніше).

Велике значення при цьому має аналіз поведінки досліджуваного під час тестових проб, зокрема, його емоцій, наполегливості в подоланні труднощів.

Опитувальники являють собою стандартизовані самозвіти і мають на меті визначення рис розвитку особистості, мотивів, інтересів, ціннісних орієнтацій, настановлень тощо.

У контексті дослідження девіантної поведінки часто використовують *опитувальник Басса-Дарки*, призначений для діагностики агресивних та ворожих реакцій людини (див. додаток 2). В адаптованому варіанті міститься 75 запитань, на які досліджуваний має відповідати “Так” або “Ні”. При цьому відповіді розподіляються за такими шкалами:

- *фізична агресія* (застосування фізичної сили проти інших осіб);
- *непряма агресія* (агресія, спрямована через обхідні шляхи на іншу особу (плітки), або взагалі не спрямована ні на кого конкретно, скажімо, вибух люті — крик, тупотіння ногами та ін.);
- *роздратування* (готовність до гарячування, прояву брутальності при найменшому збудженні);
- *негативізм* (опір авторитету, встановленим звичаям і законам із пасивним опором аж до активної боротьби проти них);
- *образа* (заздрість та ненависть до інших людей, зумовлені справжніми або, зазвичай, вигаданими стражданнями);
- *підозрілість* (недовіра і обережність у ставленні до людей, що ґрунтується на переконанні в їх готовності заподіяти шкоду певній особі);
- *вербальна агресія* (вираження негативного ставлення до людини через форму (крик) і зміст (прокльони, погрози) словесних відповідей);

- *почуття провини* (переживання докорів сумління через прояви поведінки, які зазвичай забороняються нормами суспільства, і через це — переконання людини в тому, що вона погана, бо вчиняє зло). За результатами відповідей вираховуються індекси ворожості і агресивності. При цьому слід урахувати, що даний опитувальник через ефект “соціальної бажаності” відповідей слід використовувати спільно з іншими методиками, зокрема, проєктивними.

Стандартизовані самозвіти, які, власне, являють собою опитувальники, зазвичай використовуються для прямої самооцінки досліджуваним власних психічних станів (див. додатки 3 і 4).

Проєктивні методики передбачають створення для досліджуваного досить невизначеної ситуації, коли в її тлумаченні головним виявляється не об’єктивний, а суб’єктивний зміст — те ставлення, яке дана ситуація викликає в досліджуваного.

Так, зокрема, можна використовувати набір малюнків, за якими досліджуваний має скласти певну розповідь. При її аналізі враховується як логічність у викладенні подій, так і те, який особистісний смисл вкладає досліджуваний в пояснення сюжету.

Широко також використовуються проєктивні методики, в яких слід намалювати певні зображення, вони називаються “Неіснуюча тварина”, “Дім, дерево, будинок”, “Намалюй людину”, “Малюнок сім’ї” тощо, що дозволяють судити не тільки про ставлення людини до себе загалом, але й про окремі прояви її особистості (див. додаток 5).

Особливості емоційного реагування під час взаємодії з іншими людьми в ситуації перешкод на шляху досягнення мети, задоволення потреб можна дослідити за методикою вивчення фрустрації, розробленої С. Розенцвейгом [2;13]. На основі цієї методики, що має дитячий і дорослий варіанти, можна виявити такі *типи реакцій* досліджуваного: з фіксацією “на перешкоді” і з фіксацією “на самозахисті”, а також *спрямованість реакції* — *інтропунітивну* (коли реакція спрямована на самого себе, через що суб’єкт або бере на себе відповідальність за виправлення даної ситуації, або звинувачує себе), *екстрапунітивну* (коли реакція спрямована на живе чи неживе оточення, а розв’язання ситуації перекладається на іншу особу чи зовнішні обставини взагалі), *імтунітивну* (коли ситуація фрустрації розглядається досліджуваним як малозначуща, як дещо таке, що може бути виправлено само собою, варто лише зачекати).

Аналіз типу і спрямованості реакцій дає можливість визначити ступінь адаптованості досліджуваного до власного соціального оточення.

Перевагою проєктивних методик є можливість дослідити неусвідомлювану сферу особистості. Разом з тим тлумачення результатів є досить суб'єктивним, до того ж існує ймовірність, що дослідник може зосередитися насамперед на даних, що мають особливу значущість не для досліджуваного, а для нього особисто (через існування власних неусвідомлюваних проблем).

За допомогою *соціометричної методики* можна визначити статус особистості в малих групах.

До методів дослідження девіантної поведінки особистості можна також віднести *метод незалежних характеристик*, що дозволяє виявити особливості поведінки та психічні якості досліджуваних в різних ситуаціях через сприймання різних осіб. Так, наприклад, на основі цього методу Р. Овчарова розробила комплексну експрес-діагностику соціально-педагогічної занедбаності дітей, що передбачає надання незалежних характеристик психологом і педагогом [12]. У розробці методики дослідниця спиралася на те, що ознаками педагогічної занедбаності дітей є:

- порушення Я-образу, виражене в неадекватній самооцінці та рівні домагань;
- низький соціальний статус, що проявляється через неприйняття однолітків, “відкидання” батьками і обструкцію педагогів;
- труднощі і неуспішність у навчанні, пов’язані з дисгармонією розвитку в соціально-педагогічному середовищі, зокрема, через гіперсоціалізованість і авторитарність педагогів і батьків;
- неадекватна поведінка у соціальних ситуаціях тощо.

У результаті були виокремлені відповідні шкали — властивості самосвідомості, особливості спілкування, навчальної діяльності та інші, які дозволяють подати характеристику на дитину в контексті важливих характеристик, що можуть свідчити про ступінь її педагогічної занедбаності. У цій методиці використані матеріали спостереження, аналізу продуктів діяльності дитини, бесіди з батьками, застосовано також медичну карту тощо.

Контрольні запитання і завдання

1. Якою є мета психологічної діагностики особистості з девіаціями у поведінці?
2. Укажіть стадії психологічної діагностики особистості з девіаціями поведінки.

3. Дайте загальну характеристику методів психологічної діагностики особистості з поведінковими девіаціями.
4. Якими є особливості спостереження як методу вивчення особливостей девіантної поведінки?
5. Охарактеризуйте процедуру тестування особистості з поведінковими девіаціями. Наведіть приклади.
6. Яким чином можна використати методи опитування у діагностиці девіантної поведінки?
7. Проаналізуйте проєктивні методики дослідження особистості для виявлення особливостей прояву та індивідуально-психологічних чинників її девіантної поведінки.
8. Укажіть методи діагностики мотиваційної сфери особистості з девіаціями поведінки.
9. Проаналізуйте методи діагностики самооцінки і рівня домагань особистості з девіаціями поведінки.
10. Проаналізуйте методи діагностики особливостей міжособистісних стосунків особистості з девіаціями поведінки.
11. Складіть орієнтовну схему психологічного вивчення особистості молодшого школяра з девіаціями поведінки.
12. Проведіть спостереження за особистістю з девіантною поведінкою (за вашим вибором) і подайте його результати. Визначте, про який вид девіації йдеться в даному випадку.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Антонова-Турченко А. Г. и др. Психологическая диагностика и коррекция трудновоспитуемых детей и подростков: Учеб. пособие. — К., 1997. — 312 с.
2. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. — СПб.: Питер, 2000. — 538 с.
3. Гаджиева Н. М., Никитина Н. Н., Кислинская Н. В. Основы развития самосознания. Тренинг самосовершенствования. — Екатеринбург: Деловая книга, 1998. — 144 с.
4. Горбатов Д. С. Практикум по психологическому исследованию личности. — М.: БАХРАХ, 2002.
5. Диагностика педагогической запущенности учащихся / Под ред. А. С. Белкина. — Свердловск, 1979. — 108 с.
6. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Изд. центр “Академия”, 2003. — 288 с.

7. *Клейберг Ю. А.* Психология девиантного поведения. — М.: ТЦ “Сфера”, 2003. — С. 99–154.
8. *Козубовська І. В., Товканець Г. В.* Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування. — Ужгород: Патент, 1998. — 195 с.
9. *Кочетов А. И., Верцинская Н. Н.* Работа с трудными детьми. — М.: Просвещение, 1986. — 160 с.
10. *Личко А. Е.* Психопатия и акцентуация характера у подростков. — 2-е изд. — Л.: Медицина, 1983.
11. *Максимова Н. Ю.* Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами: Метод. реком. — К.: ІЗМН, 1997. — 136 с.
12. *Мчарова Р. В.* Практическая психология в начальной школе. — М.: ТЦ Сфера, 1998. — 240 с.
13. *Практикум по психологии личности / О.П. Елисеев.* — 2-е изд., испр. и перераб. — СПб.: Питер, 2003. — 512 с.
14. *Протасова Н. И.* Психологическая диагностика девиантного поведения несовершеннолетних: Метод. реком. — Астрахань, Изд-во АГПУ, 2000. — 26 с.
15. *Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся / Под ред. Л.Н. Проколиенко, В.А. Татенко.* — К.: Вища шк., 1989. — 254 с.
16. *Реан А. А., Коломинский Я. Л.* Социальная педагогическая психология. — СПб.: Питер, 1999. — 416 с.
17. *Рабочая книга школьного психолога / Под ред. И. В. Дубровиной.* — М.: Просвещение, 1991. — 303 с.
18. *Семья в психологической консультации / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина.* — М.: Педагогика, 1989. — 208 с.
19. *Степанов В. Г.* Психология трудных школьников: Учеб. пособие для учителей и родителей. — М.: Издат. центр “Академия”, 1998. — 320 с.
20. *Эйдемиллер Э., Юстицкис В.* Психология и психотерапия семьи. — 2-е изд., расш. и доп. — СПб.: Питер, 2000. — 656 с.

Тема 5. Психологічні основи профілактики і корекції девіантної поведінки особистості

- *Зміст, функції та етапи профілактики і корекції девіантної поведінки особистості.*
- *Основні підходи до надання психологічної допомоги особистості з девіантною поведінкою.*
- *Особливості профілактики девіантної поведінки особистості дитини.*
- *Форми і методи профілактики і корекції девіантної поведінки особистості.*
- *Проблема соціально-психологічної реабілітації особистості з девіантною поведінкою.*
- *Особливості роботи “телефону довіри” як анонімного консультування особистості, схильної до девіантної поведінки.*

Психолого-педагогічну допомогу особистості, схильної до девіантної поведінки, можна розглядати як *комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів*, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам девіантної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо. Останнє, зокрема, передбачає організацію спеціальної роботи психолога з девіантами, спрямовану на:

- розхитування і руйнування девіантних настановлень, уявлень, мотивів, стереотипів поведінки та формування нових, позитивних;
- розвиток соціальної активності, інтересу до себе і оточуючих, сприяння у здобутті певного статусу в позитивно спрямованих угрупованнях;
- навчання навичкам саморегуляції, співпраці, адекватному прояву активності, вмінню здійснювати правильний вибір форм поведінки;
- розвиток інтересу і здатності до творчості;
- оптимізацію позитивного досвіду, створення і закріплення зразків позитивної поведінки.

Власне *психологічна допомога особистості* здійснюється за такими напрямками, як *психологічна превенція* (попередження, профілактика) і *психологічна інтервенція* (подолання, корекція, реабілітація).

Психодіагностика при цьому є допоміжним засобом, що вирішує проміжні практичні завдання [8].

Загалом профілактично-корекційна робота спрямована на реалізацію таких *функцій* [9]:

- *виховну* (поновлення позитивних якостей, що переважали до появи девіантної поведінки);
- *компенсаторну* (формування прагнення компенсувати певні соціальні недоліки, активізація діяльності у тій сфері, де особистість може досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні);
- *стимулюючу* (активізація позитивної суспільно корисної діяльності через зацікавлене емоційне ставлення до особистості);
- *коригувальну* (виправлення негативних якостей особистості, коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, атитюдів, поведінки);
- *регулятивну* (забезпечення впливу учасників міжособистісної взаємодії для зміни ступеня участі особистості у груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції і самоконтролю).

При цьому можна виділити такі *етапи профілактично-корекційної роботи*: формулювання проблеми, висування гіпотези про причини девіацій, діагностичний етап для перевірки і уточнення гіпотези (див. тему 4), вибір адекватних методів і технологій надання психологічної допомоги особистості, складання програми та її реалізація, контроль за ходом реалізації програми і, за необхідності, внесення до неї коректив.

Видокремлюють *декілька підходів з надання психологічної допомоги* особистості в профілактиці і корекції девіантної поведінки відповідно до напряму психологічної науки [21;24;25]. Так, зокрема, *гештальтпсихологія і тілесно-орієнтована терапія* спрямовані, насамперед, на подолання “внутрішнього розколу” між тілесним і духовним, формування почуття довіри поняттям “тут” і “тепер”. *Екзистенціальний підхід* передбачає сприяння особистості у переосмисленні екзистенціальної ізоляції, підкресленні цінності й розмаїття світу, створенні привабливої життєвої перспективи, осмисленні сенсу життя. *Поведінкова психологія* розглядає способи встановлення адекватних контактів з іншими людьми через навчання відповідним засобам соціальної поведінки, зокрема, через тренування входу до певної ролі і виходу з неї тощо, детальне відпрацювання поведінкових реакцій. *Інтераціоналістський підхід* фокусується на прагненні людини поділити своє життя з іншими у пошуках вирішення соціальних ситуацій через обіграння певних ролей, забезпечення гнучкості їх меж за до-

помогою інших людей. У вітчизняній психолого-педагогічній науці відомі давні традиції профілактики і корекції девіантної поведінки через створення спеціального розвиваючо-виховуючого середовища (А. Макаренко, Т. Шацький та ін.).

Профілактика девіантної поведінки нерозривно пов'язана з процесом соціалізації особистості і залежить від таких *умов*, як *комплексність* (проведення спільних заходів не тільки на соціально-психологічному, але й економічному, правовому, медико-санітарному, педагогічному рівнях), *послідовність*, *диференційованість* (залежно від індивідуально-психологічних особливостей людини і особливостей її оточення), *своєчасність* (надання допомоги на ранніх етапах виникнення схильності до девіантної поведінки), пріоритет *превентивності* соціальних проблем, *прогностичність* (спрямованість у майбутнє, насичене позитивними цінностями і цілями, планування життєвих планів без девіантної поведінки) [8;9].

О. Змановська називає такі *форми психопрофілактичної роботи* [8]:

- *організація соціального середовища*, в рамках якої передбачається соціальна реклама з формування настановлень на здоровий спосіб життя; створення негативної громадської думки щодо проявів девіантної поведінки, насамперед, через засоби масової інформації; формування соціальних “зон підтримки”, зокрема, через організацію і підтримку громадських організацій, молодіжних рухів та ін.;
- *інформування*, що передбачає вплив на когнітивні процеси особистості для підвищення її здатності приймати конструктивні рішення щодо власної поведінки; здійснюється через організацію лекцій, бесід, групових дискусій, поширення відео- і телефільмів тощо;
- *активне соціальне навчання соціально-корисним навичкам, активізація особистісних ресурсів*, що реалізується через групові тренінги, зокрема, тренінги асертивності або тренінги резистентності до негативних соціальних впливів, участь у групах спілкування і особистісного зростання тощо;
- *організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці*, зокрема, через залучення особистості до пізнавальної діяльності, спорту, мистецтва, випробування себе у “позитивній” діяльності (подорожі, похід у гори, екстремальні види спорту тощо);
- *організація здорового способу життя*, що передбачає, зокрема, розвиток екологічної культури особистості, дотримання режиму праці й відпочинку та виключає прояви надмірності;

- *мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки*, яка застосовується у разі сформованої схильності до девіантної поведінки і спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків.

Психологічна корекція девіантної поведінки передбачає психологічне втручання в особистісний простір для стимулювання позитивних змін, послаблення або усунення тих форм поведінки особистості, що перешкоджають її соціальній адаптації [8].

Зрозуміло, що надання психологічної допомоги у цьому випадку буде *ефективним* за умови бажання таких змін з боку девіанта. Тому **основними завданнями психологічної інтервенції** за девіантної поведінки особистості є такі: *створення сприятливих соціально-психологічних умов* для особистісних змін або одужання, *розвиток мотивації* на соціальну адаптацію або одужання; *стимулювання* особистісних змін; *корекція поведінки* з урахуванням специфіки її проявів у процесі психологічного консультування або психотерапії [8;22].

Так, наприклад, у разі *делінквентної поведінки особистості* важливими завданнями психокорекційної роботи є створення саногенного середовища або “психотерапевтичних оаз”, тобто груп або стусунків, вільних від деструктивних впливів, у яких підкріплюються позитивні способи поведінки, відбувається зниження чутливості до кримінальних, стресових впливів, соціальне навчання і підвищення здатності особистості конструктивно вирішувати проблеми в делінквентному оточенні і успішно виходити з нього [8;10;27].

Ефективною формою роботи з *особами, що мають залежні форми поведінки*, є групові форми роботи, зокрема, психологічні тренінги. Такі тренінги застосовуються як для реабілітації алкоголіків і наркоманів, так і для подолання посттравматичної залежності. При цьому враховують такі *психологічні механізми формування залежності*, як *дисоціація* “розуму” і “тіла” внаслідок порушення переживання себе і своєї цілісності, з тим, щоби не відчувати фізичного чи душевного болю; *екзистенціальну ізоляцію* як наслідок переживання розриву між унікальним “Я” і “Іншими”, що, у свою чергу може призвести до *злиття*, розчинення в іншому (як найрадикальніший засіб розсіювання тривоги через знищення самосвідомості, передачу контролю над своїм життям іншій людині); *внутрішнє відчуття часу* — проживання не в теперішньому часі, а поза ним, відсутність часової перспективи, зокрема, через відсутність передбачуваного майбутнього [26].

Слід зауважити, що ці тренінги спрямовані на попередження виникнення тяжких форм залежності, оскільки лікування її — сфера психотерапії, що передбачає використання медичних препаратів. Основний зміст тренінгів складає робота з передачі особистості методів контролю і відповідальності за своє власне життя, ідентифікація ситуацій, в яких можливе формування шкідливих звичок, свідомої відмови від деструктивних форм поведінки. Відповідно вітчизняними дослідниками розроблені програми-тренінги профілактики алкогольної залежності у підлітків і молоді, профілактики тютюнопаління та інших форм залежної поведінки через формування позитивної Я-концепції та ін. [15;26].

У разі успішного лікування осіб з адиктивною поведінкою актуальною стає **проблема їх соціально-психологічної реабілітації** (відновлення життєвих функцій особистості, дезадаптованої через залежну поведінку). Ця проблема має розв'язуватися на декількох рівнях:

- *соціально-правовому* (юридична підтримка, працевлаштування, розв'язання житлової проблеми та ін.);
- *медичному* (протирецидивна терапія, лікування супутніх соматичних і нервово-психічних захворювань);
- *психологічному* (активізація і розширення особистісних ресурсів, психологічна підтримка через консультування і психотерапію) [8;15;16].

Одним із *методів надання соціально-психологічної підтримки* є так званий *“телефон довіри”*, що дозволяє провести анонімне консультування особистості, схильної до девіантної поведінки. При цьому виокремлюють такі кроки психологічної допомоги особистості [23]:

- *початковий етап*, на якому людині надається впевненість у тому, що вона звернулася туди, де її зрозуміють і підтримають;
- *уточнюючий етап*, на якому відбувається уточнення запиту на основі *безумовного прийняття* особистості людини, котрій надається допомога, її внутрішніх переживань (зрозуміло, що прийняття не обов'язково означає позитивну оцінку, це просто визнання того, що є); *безоцінного ставлення* (відсутність оцінок поведінки і особистості клієнта); *емпатії* (розуміння внутрішнього світу людини, співпереживання їй);
- *діагностичний етап*, що полягає у допомозі клієнту оволодіти проблемою, сформувані об'єктивну і ясну картину подій;

- *власне психотерапевтична робота*, спрямована на мобілізацію всіх ресурсів клієнта, встановлення і підтримку всіх здорових, позитивних якостей особистості з тим, щоби сприяти підвищенню самооцінки, впевненості у собі; водночас встановлюється коло близьких і друзів, які могли б допомогти;
- *прийняття рішення*, що передбачає спільне відпрацювання варіантів розв'язання проблеми; усвідомлення і прийняття клієнтом оптимального варіанта її вирішення; спільне складання плану дій, спрямованого на подолання критичної ситуації;
- *заключний етап*, спрямований на підтримку і максимальне схвалення рішення клієнта.

Очевидно, що *профілактика і корекція девіантної поведінки* особистості є особливо *дієвою на ранніх етапах*, зокрема, під час навчання в школі. Тут слід приділити увагу тим особливостям поведінки, що можуть передувати правопорушенням. Йдеться, насамперед, про *прогули* (можуть бути як формою девіантної поведінки, так і наслідком невротизації дитини — “шкільного неврозу”), *погану успішність у навчанні* (може бути зумовлена як педагогічною занедбаністю, так і дефектами інтелектуального розвитку, затримкою психічного розвитку загалом), *низький статус* дитини у шкільному колективі, *ізолюваність* у ньому; *наявність компенсаторної поведінки* інфантильного характеру (через прагнення забезпечити успіх будь-яким чином, зокрема, через роль “класного блазня” або поведінку “луддита”, який псує зошити відмінників та меблі, б'ється) тощо. Зрозуміло, що профілактична робота має здійснюватися в тісному контакті з батьками і педагогами. При цьому слід урахувати, що педагоги, часто не помічаючи цього, роблять більше зауважень “важким” дітям, ніж “нормальним”, оцінка дається не окремому вчинку, а особистості загалом, до оцінювання нерідко підключається увесь клас. Тому передумовою успішної профілактичної роботи є психологічне консультування педагогів і батьків щодо змісту, особливостей прояву і чинників девіантної поведінки, а також специфіки взаємодії з девіантами [22].

Програма роботи з дітьми молодшого шкільного віку у разі *порушень розвитку особистості*, що розроблена Р. Овчаровою [18], складається з таких блоків:

- зняття стану емоційного дискомфорту;
- створення ситуації успіху;
- гармонізація внутрішньої суперечливості особистості;

- корекція залежності від оточуючих;
- зняття ворожості, формування адекватних форм соціальної поведінки;
- корекція тривожності, виховання впевненості у собі.

Профілактика відхилень у поведінці молодшого школяра як суб'єкта спілкування, на думку дослідниці, можлива у груповій роботі з дітьми, яка здійснюється в 3 етапи: *орієнтувальний* (дає можливість, з одного боку, виявити стереотипні поведінкові реакції учасників, а з іншого — згуртувати групу, створити почуття безпеки і захищеності); *реконструктивний* (створення нових форм поведінки і накопичення нового досвіду спілкування на основі задоволення потреб у безпеці і прийнятті-визнанні, що відбулося на першому етапі); *закріплюючий* (сприяння розвитку навичок довільного управління діяльністю і поведінкою, а також — закріпленню набутих конструктивних навичок взаємодії з іншими).

Особлива увага при цьому має бути приділена психологічній просвіті та психологічному консультуванню батьків і педагогів для попередження шкільної дезадаптації учнів, виникнення “шкільних” неврозів тощо.

Корекційна програма, що створена німецьким дослідником Кюлге, орієнтована на найскладніших учнів масової школи, які за характеристиками соціальної поведінки перебувають у “групі ризику” [23]. Переваги цієї програми полягають у тому, що в ній пропонується проведення тренінгу, розрахованого на досить тривалий проміжок часу, і такого, що передбачає і психологічну, і педагогічну корекцію (див. таблицю).

При цьому *педагог* задає систему суспільних цінностей, моральних ідеалів, визначає напрям, змістовні “перспективні лінії” розвитку, як їх називав А. Макаренко. Разом з тим, педагог, на нашу думку, за потреби може використати такі методи корекції негативних рис характеру, як метод “вибуху” і метод “реконструкції” характеру” [13]. *Психолог* забезпечує формування і оптимальне функціонування відповідних психологічних механізмів.

Н. Максимова зазначає, що однією з найефективніших форм роботи з *підлітками*, схильними до девіацій у поведінці, є групові психокорекційні заняття, на яких членами групи і ведучим розігруються складні для присутніх дітей ситуації. Внаслідок цього, як зазначає автор, “виникає можливість обговорювання шляхів розв’язання проблеми найвідповіднішою мовою — мовою реальної поведінки” [15;

Корекційна програма для важковиховуваних школярів (за Клюге)

Вихідний рівень		Не готовий до навчального процесу, відсутня готовність до співпраці в рамках спільних програм, демонстрація дисоціальної поведінки у педагогічних ситуаціях (відсутність згоди з пропозиціями педагога, обхід навчальних завдань, відмова від контакту з педагогом, ігнорування необхідності допомагати оточуючим)
Мета роботи		Прищепити готовність до навчання, соціальну здатність до групової активності в шкільно-педагогічних ситуаціях
Просвітницька програма	Зміст	Зниження вимог до школяра, поки вони не відповідатимуть його реальному рівню, зміна педагогічного настановлення з “орієнтованого на викладання” на “орієнтоване на учня”; сприяння індивідуальній роботі, розвитку інтересів, дозвіл (на перших етапах) на відвідування уроків тільки 2 години на добу, виконання тільки одного навчального завдання на день
	Принципи	Поступовість, рух уперед малими кроками, увага до ручної роботи, орієнтація на самодіяльність учня
	Форма	Індивідуальна робота з учнями
	Засоби	Словесна інформація, робоча карта, ігри і книги
	Стиль	Спрямований на учня
Виховна робота	Зміст	Підготовча групова фаза, створення товариських контактів, обмеження вульгарного стилю спілкування, організація вільного часу в класі, спеціальні форми заохочення кожного, організація допомоги кожному в будь-який час
	Спеціальна форма	Пошук власного приміщення для групових занять, груповий тренінг, окремі педагогічні заходи, спільне проведення дозвілля і т.п.
	Засоби	Пізнавати, виправлятися, повторювати позитивні елементи поведінки
	Стиль	Переважає партнерський

245]. Адже підліток неодноразово спостерігає відтворення в різноманітних варіантах важкої для нього ситуації, внаслідок чого зростає його здатність об'єктивного її сприймання і розпізнавання в реальному житті, засвоєння адекватних способів поведінки. Важливо тільки, щоби такі підлітки не сприймали інших членів групи як засіб для досягнення своїх цілей, а вчилися їх слухати і розуміти та співпрацювати з ними. При індивідуальній роботі з підлітками дітей слід орієнтувати на усвідомлення і уточнення цілей їх діяльності, навчити ставити ті реальні цілі, що повною мірою дозволять їм реалізувати себе як особистість у позитивно спрямованій діяльності, навчити різноманітним засобам самоконтролю, розпізнавання ситуацій, що адресовані “слабким місцям” підлітків для досягнення накреслених цілей, навчити сприймати іншу людину як партнера тощо [15].

Ю. Клейберг при цьому наводить такі *прийоми корекційно-виховного впливу* на підлітків-девіантів:

- зниження вимог до підлітка до досягнення ним соціальної та психологічної адаптації;
- залучення до колективних видів діяльності, стимулювання розвитку творчого потенціалу, самовираження;
- організація ситуацій успіху, розробка відповідних заходів для захоплення;
- демонстрація і роз'яснення позитивних зразків поведінки (через особистий приклад, образи з художньої літератури, періодики, біографій видатних людей) тощо [9].

Такий підхід сприятиме поступовій орієнтації підлітка на самовиховання як важливий чинник попередження девіантної поведінки в майбутньому.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте зміст психологічної допомоги особистості, схильної до девіантної поведінки.
2. Які функції та етапи профілактики і корекції девіантної поведінки особистості ви знаєте? Дайте їх характеристику.
3. Укажіть основні підходи до надання психологічної допомоги особистості з девіантною поведінкою.
4. Проаналізуйте особливості профілактики девіантної поведінки особистості дитини.
5. Які форми і методи психологічної допомоги є оптимальними щодо профілактики і корекції різних проявів девіантної поведінки особистості? Наведіть приклади.
6. Розкрийте суть і основні напрями розв'язання проблеми соціально-психологічної реабілітації особистості з девіантною поведінкою.
7. Якими є особливості діяльності психолога щодо профілактики девіантної поведінки?
8. Проаналізуйте особливості роботи “телефону довіри” як анонімно-консультування особистості, схильної до девіантної поведінки.
9. Охарактеризуйте методи корекції девіантної поведінки важковиховуваних дітей.
10. Визначте особливості взаємодії психолога з батьками щодо профілактики і корекції девіантної поведінки дитини.

11. Розкрийте роль самовиховання у профілактиці та корекції девіантної поведінки важковиховуваних дітей.
12. Назвіть методи підкріплення та їх роль у корекції девіантної поведінки.
13. Розкрийте роль ЗМІ у подоланні та профілактиці девіантної поведінки особистості.
14. Визначте можливі чинники, що сприяли проявам девіантної поведінки у такій ситуації.

У Олексія Д., учня 8-го класу, мати деспотична, захоплена роботою і професійною кар'єрою, батько м'який, товариський, працює звичайним службовцем, отримуючи низьку зарплату. Олексій у дитинстві займався музикою, спортом. Зараз всі додаткові заняття покинув та й у школі навчається не дуже добре. Вперше алкоголь спробував у 12 років разом з товаришами з двору. Було погано, але не покинув зловживати спиртним, обґрунтовуючи це тим, що не міг “зрадити товаришів”. Визначте форми індивідуальної роботи з Олексієм Д.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аддиктивное состояние человека: Учеб. пособие / С. В. Дремов, А. М. Уразаев, Н. Л. Мамышева.* — Томск: Изд-во Томского гос. пед. ун-та, 2000. — 90 с.
2. *Антонова-Турченко А. Г.* и др. Психологическая диагностика и коррекция трудновоспитуемых детей и подростков: Учеб. пособие. — К., 1997. — 312 с.
3. *Апетик Н. М.* та ін. (уклад.) Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу-Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями. — Чернівці: Рута, 2000. — 41 с.
4. *Владинска Н., Петрова Н.* Социально-педагогическая модель коррекционно-воспитательной работы // Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт. — В 2 т. — М., 1993. — Т. 2.
5. *Гаджиева Н. М., Никитина Н. Н., Кислинская Н. В.* Основы развития самосознания. Тренинг самосовершенствования. — Екатеринбург: Деловая книга, 1998. — 144 с.
6. *Глассер И.* Школа без неудачников. — М.: Прогресс, 1991. — 184 с.
7. *Гольдштейн А.* Тренинг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам. — К.: Либідь, 2002. — 520 с.

8. *Змановская Е. В.* Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издат. центр “Академия”, 2003. — 288 с.
9. *Клейберг Ю. А.* Психология девиантного поведения. — М.: ТЦ “Сфера”, 2003. — С. 99–154.
10. *Ковалев А. Г.* Психологические основы исправления правонарушителя. — М.: Юрид. лит., 1968.
11. *Козубовська І. В., Товканець Г. В.* Соціальна профілактика девиантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування. — Ужгород: Патент, 1998. — 195 с.
12. *Кочетов А. И., Верцинская Н. Н.* Работа с трудными детьми. — М.: Просвещение, 1986. — 160 с.
13. *Макаренко А. С.* С любовью и тревогой. — К.: Изд-во УСХА, 1989. — 368 с.
14. *Максимова Н. Ю.* Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами: К.: ІЗМН, 1997. — 136 с.
15. *Максимова Н. Ю.* Психологія адиктивної поведінки: Навч. посіб. — К.: ВПУ “Київський університет”, 2002. — 308 с.
16. *Миньковский Г., Побегайло Э., Ревин К.* Наркотизм: профилактика и стратегия борьбы. — РАН. ИНИОН, 1999. — 154 с.
17. *Миньковский Г., Тузов А.* Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. — К.: Политиздат Украины, 1987. — 215 с.
18. *Овчарова Р. В.* Практическая психология в начальной школе. — М.: ТЦ “Сфера”, 1998. — 240 с.
19. *Підласий І. П., Шаратова О. В.* Корекція девиантної поведінки молодших школярів: Експериментальні матеріали. — Черкаси: ЧДГУ, 2002. — 44 с.
20. *Протасова Н. И.* Психологическая помощь детям с девиантным поведением: Метод. реком. — Астрахань, Изд-во АГПУ, 2000. — 19 с.
21. *Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся / Под ред. Л. Н. Проколиенко, В. А. Татенко.* — К.: Выща шк., 1989. — 254 с.
22. *Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б. Д. Карвасарского.* — СПб.: Питер, 2000. — 1024 с.
23. *Рабочая книга школьного психолога / Под ред. И. В. Дубровиной.* — М.: Просвещение, 1991. — 303 с.

24. *Семья в психологической консультации* / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. — М.: Педагогика, 1989. — 208 с.
25. *Степанов В. Г.* Психология трудных школьников: Учеб. пособие для учителей и родителей. — М.: Издат. центр “Академия”, 1998. — 320 с.
26. *Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків: За проектом “Діалог”*: Навч.-метод. посіб. / О. В. Вінда, О. П. Коструб, І. Г. Сомова та ін. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К., 2003. — 284 с.
27. *Хелл Л., Зиглер Д.* Научающе-бихевиоральное направление в теории личности: Б. Ф. Скиннер // Теории личности. — СПб.: Питер Ком, 1998. — С. 331–372.

Схема спостереження за проявами девіантної поведінки особистості (карта Д. Стотта)

I. НД — недовіра до нових людей, речей, ситуацій. Це призводить до того, що будь-який успіх коштує дитині величезних зусиль. Від 1 до 11 — менш явні симптоми, від 12 до 17 — симптоми явного порушення.

1. Розмовляє з вчителем лише тоді, коли перебуває з ним наодинці.
2. Плаче, коли їй роблять зауваження.
3. Ніколи не пропонує нікому жодної допомоги, але охоче надає її, коли її прохають про це.
4. Дитина “підлегла” (погоджується на “невиграшні ролі”, наприклад, під час гри бігає за м’ячем, коли останні спокійно на це дивляться).
5. Надто тривожна, щоби бути неслухняною.
6. Говорить неправду через боязнь.
7. Любить, коли до неї виявляють симпатію, але не просить про це.
8. Ніколи не приносить учителю квітів або інших подарунків, хоч її товариші часто це роблять.
9. Ніколи не приносить і не показує вчителю знайдених нею речей або яких-небудь дрібниць, хоч її товариші часто це роблять.
10. Має тільки одного хорошого товариша і, як правило, ігнорує інших хлопчиків і дівчаток у класі.
11. Вітається з учителем лише тоді, коли той зверне на неї увагу. Бажає бути поміченою.
12. Не підходить до вчителя за власною ініціативою.
13. Надто сором’язлива, щоби просити про що-небудь (наприклад, про допомогу).
14. Легко стає “нервовою”, плаче, червоніє, якщо їй задають запитання.
15. Легко усувається від активної участі у грі.
16. Говорить невиразно, бурмоче, особливо, коли з нею вітаються.

II. Д — Депресія. У легшій формі (симптоми 1–6) час від часу спостерігаються різного роду перепади активності, зміна настрою. На-

явність симптомів 7 і 8 свідчить про схильність до роздратування і фізіологічне виснаження. Симптоми 9 — 20 відображають гостріші форми депресії. Пунктам синдрому Д зазвичай супутні виражені синдроми **ВВ** і **ТВ**, особливо у крайніх формах депресії, що може свідчити про депресивне виснаження.

1. Під час відповіді на уроці дитина іноді старанна, іноді ні про що не турбується.
2. Залежно від самопочуття або просить про допомогу у виконанні завдань, або ні.
3. Поводиться по-різному. Ступінь старанності у навчальній роботі змінюється майже щодня.
4. В іграх іноді активна, іноді апатична.
5. У вільний час іноді виявляє повну відсутність інтересу до будь-чого.
6. Виконуючи ручну роботу, іноді старанна, іноді ні.
7. Нетерпляча, втрачає інтерес до роботи по мірі її виконання.
8. Розлючена, іноді до нестями.
9. Може працювати сам-на-сам, але швидко втомлюється.
10. Для ручної роботи не вистачає фізичних сил.
11. Млява, не виявляє ініціативи (у класі).
12. Апатична, пасивна, неуважна.
13. Часто спостерігаються раптові і різкі спади настрою.
14. Рухи уповільнені.
15. Занадто апатична, щоби через що-небудь пережити (і, відповідно, ні до кого не звертається з проханням допомоги).
16. Погляд “тупий” і байдужий.
17. Завжди лінива і апатична в іграх.
18. Часто мріє наяву.
19. Говорить невиразно, бурмоче.
20. Викликає жалість (пригнічена, нещасна), рідко сміється.

III. Занурення “в себе”. Уникання контактів з людьми, самоусунення. Захисне настановлення щодо будь-яких контактів з людьми, неприйняття проявів любові до дитини.

1. Абсолютно ніколи ні з ким не вітається.
2. Не реагує на привітання.
3. Не виявляє доброзичливості до інших людей.
4. Уникає розмов, замкнена.
5. Мріє і займається чимось замість шкільних занять (живе в іншому світі).

6. Зовсім не виявляє інтересу до ручної роботи.
7. Не виявляє інтересу до колективних ігор.
8. Уникає інших людей.
9. Тримається осторонь від дорослих.
10. Зовсім ізолюється від інших дітей, до неї неможливо наблизитися.
11. Здається, немовби зовсім не помічає інших людей.
12. У розмові неспокійна, збивається з теми розмови.
13. Поводить себе подібно до “настороженої тварини”.

IV. ТВ — тривожність по відношенню до дорослих. Неспокій і невпевненість у тому, чи цікавляться дитиною дорослі, чи люблять її. Симптоми 1–6 — дитина намагається впевнитися, чи “приймають”, чи люблять її дорослі. Симптоми 7–10 — привертає до себе увагу і перебільшено домагається любові дорослих. Симптоми 11–16 — виявляє великий неспокій щодо того, чи “приймають” її дорослі.

1. Дуже охоче виконує свої обов’язки.
2. Виявляє надмірне бажання вітатися з учителем.
3. Занадто балакуча (докучає своєю балаканиною).
4. Дуже охоче приносить квіти та інші подарунки вчителю.
5. Дуже часто приносить і показує вчителю знайдені нею предмети, квіти, малюнки тощо.
6. Занадто доброзичлива по відношенню до вчителя.
7. Перебільшено багато розповідає вчителю про свої заняття у сім’ї.
8. “Підлизується”, прагне сподобатися вчителю.
9. Завжди знаходить привід зайняти вчителя своєю особою.
10. Постійно потребує допомоги і контролю з боку вчителя.
11. Домагається симпатії вчителя. Приходить до нього з різними дрібними справами, скаргами на товаришів.
12. Намагається “монополізувати” вчителя (“займати” його виключно власною персоною).
13. Розповідає фантастичні, вигадані історії.
14. Намагається зацікавити дорослих собою і здобути їх симпатію.
15. Надмірно стурбована тим, щоби зацікавити собою дорослих і здобути їх симпатію.
16. Повністю “усувається”, якщо її зусилля не досягають успіху.

V. ВВ — ворожість по відношенню до дорослих. Симптоми 1–4 — дитина виявляє різні форми неприйняття дорослих, що можуть бути початком ворожості або депресії. Симптоми 5–9 — ставиться до дорослих то вороже, то прагне домогтися їх хорошого ставлення.

Симптоми 10–17 — відкрита ворожість, що виявляється в асоціальної поведінці. Симптоми 18–24 — повна некерованість, звична ворожість.

1. Мінлива у настрої.
2. Виключно нетерпляча, окрім тих випадків, коли перебуває в гарному настрої.
3. Виявляє наполегливість у ручній роботі.
4. Часто перебуває в поганому настрої.
5. За відповідного настрою виявляє свою допомогу або послуги.
6. Коли про щось просить учителя, то буває іноді дуже щирою, іноді — байдужою.
7. Іноді прагне, а іноді уникає вітатися з учителем.
8. У відповідь на привітання може виражати злість або підозрілість.
9. Часом доброзичлива, часом — у поганому настрої.
10. Дуже мінлива в поведінці. Іноді здається, що вона навмисно погано виконує роботу.
11. Псує суспільну і свою власність.
12. Вульгарна мова, розповіді, вірші, малюнки.
13. Неприємна, особливо коли захищається від звинувачень по відношенню до неї.
14. “Бурмоче під ніс”, якщо чимось незадоволена.
15. Негативно ставиться до зауважень.
16. Часом і без утруднень говорить неправду без будь-якого приводу.
17. Раз чи два була помічена в крадіжці грошей, солодощів, цінних предметів.
18. Завжди на щось претендує і вважає, що несправедливо покарана.
19. “Дикий” погляд. Дивиться “спідлоба”.
20. Дуже неслухняна, не дотримується дисципліни.
21. Агресивна (кричить, погрожує, застосовує силу).
22. Охоче товаришує з так званими “підозрілими типами”.
23. Часто краде гроші, солодощі, цінні предмети.
24. Поводиться непристойно.

VI. ТД — тривога по відношенню до дітей. Тривога дитини щодо сприйняття себе іншими дітьми. Часом вона набуває форми відкритої ворожості. Всі симптоми однаково важливі.

1. “Грає героя”, особливо коли їй роблять зауваження.
2. Не може втриматися, щоби не “грати” перед оточуючими.
3. Схильна “удавати із себе дурника”.

4. Занадто смілива (ризикуює без потреби).
5. Турбується про те, щоби завжди перебувати у злагоді з більшістю. Нав'язується іншим, нею легко керувати.
6. Любить перебувати у центрі уваги.
7. Грається виключно (або майже виключно) з дітьми, старшими за себе.
8. Домагається зайняти відповідальний пост, але побоюється, що не впорається з ним.
9. Вихваляється перед іншими дітьми.
10. Блазнює (корчить із себе блазня).
11. Шумно поводить, коли вчителя немає в класі.
12. Одягається з викликом.
13. Із захватом псує суспільну власність.
14. Дурні вибрики в групі однолітків.
15. Наслідуює хуліганським витівкам інших.

VII. А — нестача соціальної нормативності (асоціальність). Невпевненість у схваленні дорослих, що виявляється в різних формах негативізму. Симптоми 1–5 — відсутність намагань сподобатися дорослим. Байдужість і відсутність зацікавленості у гарних стосунках з ними. Симптоми 5–9 у старших дітей можуть вказувати на певний ступінь незалежності. Симптоми 10–16 — відсутність моральної акуратності в дрібницях. Симптом 16 — дитина вважає, що дорослі недоброчливі, втручаються у її життя, не маючи на це права.

1. Не зацікавлена в навчанні.
2. Працює в школі лише тоді, коли над нею “стоять” або коли її примушують працювати.
3. Працює поза школою лише тоді, коли її контролюють або примушують працювати.
4. Не сором'язлива, але виявляє байдужість при відповіді на запитання вчителя.
5. Не сором'язлива. Але ніколи не просить про допомогу.
6. Ніколи добровільно не береться за жодну роботу.
7. Не зацікавлена у схваленні чи несхваленні дорослих.
8. Зводить до мінімуму контакти з учителем, але нормально спілкується з іншими людьми.
9. Уникає вчителя, але розмовляє з іншими людьми.
10. Списує домашні завдання.
11. Бере чужі книги без дозволу.

12. Егоїстична, любить інтриги, навмисно заважає гратися іншим дітям.
13. В іграх з іншими дітьми виявляє хитрість і непорядність.
14. “Нечесний гравець” (грає тільки для власної користі, обманює в іграх).
15. Не може дивитися прямо в очі іншому.
16. Потайлива і недовірлива.

VIII. ВД — ворожість до дітей. (Від ревнивого суперництва до відкритої ворожості).

1. Заважає іншим дітям в іграх, підсміюється над ними, із задоволенням їх лякає.
2. Часом дуже недобррозичлива по відношенню до тих дітей, які не належать до тісного кола її спілкування.
3. Набридає іншим дітям, чіпляється до них.
4. Свариться, ображає інших дітей.
5. Намагається своїми зауваженнями створити певні труднощі в інших дітей.
6. Ховає або знищує предмети, що належать іншим дітям.
7. Здебільшого перебуває у поганих стосунках з іншими дітьми.
8. Чіпляється до слабкіших дітей.
9. Інші діти не люблять її або навіть не терплять.
10. Б'ється з дітьми (кусається, дряпається і т.п.).

IX. Н — невгамовність. Невгамовність, нетерплячість, нездатність до роботи, що потребує посидючості, концентрації уваги і міркувань. Схильність до короткочасних і легких зусиль. Уникнення довготривалих зусиль.

1. Дуже неохайна.
2. Відмовляється від контактів з іншими дітьми таким чином, що для них це дуже неприємно.
3. Легко мириться з невдачами у ручній праці.
4. В іграх зовсім не володіє собою.
5. Непунктуальна, нестаранна. Часто забуває чи губить олівці, книги, інші предмети.
6. Непослідовна, безвідповідальна у ручній праці.
7. Нестаранна у шкільних заняттях.
8. Занадто неспокійна, щоби працювати самостійно.
9. У класі не може бути уважною або тривало на чомусь зосередитися.

10. Не знає, що із собою робити. Ні на чому не може зупинитися хоча б на відносно нетривалий термін.
11. Занадто неспокійна, щоби запам'ятовувати зауваження або вказівки дорослих.

X. ЕН — емоційна напруга. Симптоми 1–5 свідчать про емоційну незрілість дитини, 6–7 — про серйозні страхи, 8–10 — про прогули і непунктуальність.

1. Грає іграшками, занадто дитячими для її віку.
2. Любить ігри, але швидко втрачає інтерес до них.
3. Занадто інфантильна у мові.
4. Занадто незріла, щоби прислуховуватися і слідувати вказівкам.
5. Грає виключно (переважно) з молодшими дітьми.
6. Занадто тривожна, щоби зважитися на що-небудь.
7. Інші діти чіпляються до неї (вона є “козлом відпущення”).
8. Часто підозрюється у тому, що прогулює уроки, хоч насправді намагалася це зробити лише раз чи два.
9. Часто запізнюється.
10. Залишає окремі уроки.
11. Неорганізована, незібрана.
12. Поводиться у групі (класі) як стороння, знедолена.

XI. НС — Невротичні симптоми. Гострота їх може залежати від віку дитини, вони також можуть бути наслідком порушення, що вже існувало до того.

1. Заїкається, запинається. “Важко витягнути з неї слово”.
2. Говорить безладно.
3. Часто моргає.
4. Безцільно рухає руками. Різноманітні “тики”.
5. Гризе нігті.
6. Ходить, підстрибуючи.
7. Смокче палець (старше 10 років).

XII. С — несприятливі умови довкілля.

1. Часто відсутня у школі.
2. Не буває у школі по декілька днів поспіль.
3. Батьки свідомо обманюють, виправдовуючи відсутність дитини у школі.
4. Вимушена залишатися вдома, щоби допомагати батькам.
5. Неохайна, “замазура”.

6. Виглядає так, немовби дуже погано харчується.
7. Значно поступається привабливістю іншим дітям.

XIII. СР — сексуальний розвиток.

1. Дуже ранній розвиток, чутливість до протилежної статі.
2. Затримки статевого розвитку.
3. Виявляє збочені схильності.

XIV. РВ — розумова відсталість.

1. Сильно відстає в навчанні.
2. Занадто “тупа” для свого віку.
3. Зовсім не вміє читати.
4. Величезні недоліки у знанні елементарної математики.
5. Зовсім не розуміє математики.
6. Інші діти ставляться до неї, як до дурника.
7. Просто нерозумна.

XV. Б — хвороби і органічні порушення.

1. Неправильне дихання.
2. Часті застуди.
3. Часті кровотечі з носу.
4. Дихає через рот.
5. Схильність до захворювань вух.
6. Схильність до шкірних захворювань.
7. Скаржиться на часті болі у шлунку і нудоту.
8. Часті головні болі.
9. Схильність до надмірного збліднення або почервоніння.
10. Хворобливі, почервонілі віки.
11. Дуже холодні руки.
12. Косоокість.
13. Погана координація рухів.
14. Неприродні пози тіла.

XVI. Ф — фізичні дефекти.

1. Поганий зір.
2. Слабкий слух.
3. Занадто маленькій зріст.
4. Надмірна повнота.
5. Інші ненормальні особливості будови тіла.

Карта спостереження

Ім'я, прізвище _____ Вік _____

Дата _____ Клас _____

Порушення		Неприспособаність
НД	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11	12,13,14,15,16
Д	1,2,3,4,5,6,7,9,10	8,11,12,13,14,15,16,17,18,19,20
У	1,2,3,4,5,6,7	8,9,10,11,12,13
ТВ	1,2,3,4,5,6,7,9,11,13,15	8,10,12,14,16
ВВ	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11	12,13,14,15,16,17,18,19,20
ТД	2,3,4,5,6,7,8,9,10	11,12,13,14,15,16,17,18,19,20,21,22,23,24
А	1,2,3,4,5,6,8,9,10,11	7,12,13,14,15,16
ВД	1,2,3,4,5	6,7,8,9,10
Н	1,3,4,5,6,7,8,9,10,11	2
ЕН	1,2,3,4,5,9,10	6,7,8,11,12
НС	2,3,4	1,5,6,7
С	1,2,3,4,5,6,7	
СР	1,2	3
РВ	1,2,3,4,5	6,7
Х	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12	13,14
Ф	1,2,4,5	3

Опитувальник діагностики агресивних та ворожих реакцій людини Басса—Дарки

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак “+”, якщо не підходить, то “-”.

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені призначено.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоби розкидатися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо краще, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.

27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоби вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоби люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоби їх поставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурым від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоби мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.

59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.
71. Я часто тільки вдаюся до погроз, а не збираюся їх реалізувати.
72. Останнім часом я став занудою.
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.
74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.
75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Ключ до опитувальника

Фізична агресія: “Так”: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68. “Ні”: 9, 17, 41.

Непряма агресія: “Так”: 2, 18, 34, 42, 56, 63. “Ні”: 10, 26, 49.

Роздратування: “Так”: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72. “Ні”: 11, 35, 69.

Негативізм: “Так”: 4, 12, 20, 23. “Ні”: 36.

Образа: “Так”: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. “Ні”: 44.

Підозрілість: “Так”: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59. “Ні”: 65, 70.

Вербальна агресія: “Так”: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73. “Ні”: 39, 66, 74, 75.

Почуття провини: “Так”: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості: сума балів за шкалами “образа” і “підозрілість”.

Індекс агресивності: сума балів за шкалами “фізична агресія”, “роздратування” і “вербальна агресія”.

Самооцінка типового сімейного стану [18]

Інструкція. Прочитайте опитувальник. Якщо ви загалом з ним згодні, обведіть на бланку кружком номер твердження, якщо не згодні — закресліть номер. Якщо ваш вибір ускладнений, поставте знак запитання. Намагайтеся відповідати щиро.

1. Знаю, що члени моєї сім'ї часто бувають незадоволені мною.
2. Відчуваю, що як би я не вчинив (ла), все рівно буде не так.
3. Я багато що не встигаю зробити.
4. Так виходить, що саме я виявляюся винуватцем того, що відбувається у моїй сім'ї.
5. Часто я почуваюся безпорадним (безпорадною).
6. Дома мені часто доводиться нервуватися.
7. Коли я потрапляю додому, почуваюся незграбним (незграбною).
8. Деякі члени моєї сім'ї вважають мене безглуздим (безглуздою).
9. Коли я вдома, весь час через щось переживаю.
10. Часто я відчуваю на собі критичні погляди членів моєї сім'ї.
11. Йдучи додому, з тривогою думаю, що що-небудь сталося за мою відсутність.
12. Вдома постійно відчуваю, що багато чого слід ще зробити.
13. Нерідко почуваюся зайвим (зайвою).
14. Дома в мене таке становище, що просто опускаються руки.
15. Вдома мені постійно доводиться стримуватися.
16. Мені здається, що якби я зненацька щез (щезла), цього ніхто б не помітив.
17. Йдучи додому, думаю, що буду робити щось одне, а доводиться робити щось зовсім інше.
18. Як подумаю про сімейні справи, одразу починаю хвилюватися.
19. Деяким членам моєї сім'ї буває незручно через мене перед друзями і знайомими.
20. Часто буває: хочу зробити добре, а виявляється, що вийшло погано.
21. Багато що в нашій сім'ї мені не подобається. Але я намагаюся цього не показувати.

Бланк для відповідей

Номери запитань	Сума балів	Шкали	Діагностичне значення
1 4 7 10 13 16 19		Почуття провини	5
2 5 8 11 14 17 20		Тривога	5
3 6 9 12 15 18 21		Нервово-психічна напруга	6
<i>Разом</i>		Сімейна тривога (загальний показник)	16

Відповідь, обведена кружком, дорівнює 1 балу. Діагностичне значення являє собою показник, за якого діагностується стан.

Самооцінка депресії [13]

Інструкція. Відповідаючи на запитання, закресліть цифру праворуч залежно від відповідності суджень вашому звичайному стану. 1 — “майже ніколи”, 2 — “інколи”, 3 — “часто”, 4 — “майже завжди”.

- | | | | | |
|--|---|---|---|---|
| 1. Я схильний вірити у своє краще майбутнє | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 2. Останнім часом мене багато що дратує | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 3. Навіть незначні зусилля викликають у мене втому | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 4. Я впевнений у своїй необхідності для моїх близьких | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 5. Через неспокій, який не можна пояснити, мені іноді важко всидіти на місці | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 6. Якщо мені доведеться померти, це принесе тільки полегшення оточуючим мене людям | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 7. Я легко знаходжу розв’язання чергових проблем | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 8. Моя кмітливість мене не зраджує | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 9. Минулі радощі так само приваблюють мене | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 10. Іноді мені так легко плачеться | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 11. Мене хвилюють болі в шлунку | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 12. Моя доля мене цілком задовольняє | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 13. На відсутність апетиту не скаржуся | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 14. Мені часто буває досить тужливо | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 15. Тільки вранці (ввечері) почуваюся краще | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 16. Я часто відчуваю безсоння | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 17. Останнім часом я худну | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 18. У мене виходить легко все, що я роблю | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 19. Мені подобається розглядати фотокартки симпатичних незнайомок (незнайомців) | 1 | 2 | 3 | 4 |
| 20. Іноді моє серце починає битися швидше без особливих на те причин | 1 | 2 | 3 | 4 |

Обробка результатів

Підраховується коефіцієнт депресії Д як сума балів, указаних досліджуваним для відповідних тверджень, за формулою:

$$D = (2,3,5,6,10,11,14,16,17,20) - (1,4,7,8,9,12,13,15,18,19) + 50.$$

Результати оцінюються за такими показниками:

- *до 30 балів* — відсутність депресії, низька тривожність;
- *31–45 балів* — середня тривожність;
- *46–60* — висока тривожність;
- *61–70 балів* — депресивна акцентуація характеру;
- *71 і більше балів* — власне депресія.

Проективна методика К. Маховер “Намалюй людину” (за Л. Міщик)

Досліджуваному пропонується намалювати людину, як він побажає. Усі запитання, репліки, витирання та доповнення до малюнка, а також час малювання фіксуються у протоколі.

Інтерпретація результатів ґрунтується на аналізі такої інформації:

- хто зображений;
- що він робить у цей момент, за словами автора;
- пропорційність фігури та особливості зображення окремих частин, розташування на папері;
- особливості фарбування та декорування;
- наявність додаткових аксесуарів;
- якість ліній;
- репліки під час малювання тощо.

При цьому слід урахувати таке символічне значення частин фігури.

Голова — символ інтелектуальної сфери, особливо лоб, відсутність якого може свідчити про свідоме ігнорування розумової сфери. Зображення на голові чого-небудь (наприклад, капелюха) являє собою символ захисної позиції по відношенню до зовнішнього світу. Співвідношення розмірів голови і тіла є співвідношенням між фізичним і духовним в людині.

Обличчя — символ сфери спілкування. Проблеми у сфері спілкування пов'язують з нечітким малюванням рис обличчя або їх відсутністю чи перекреслюванням. Обличчя у цьому випадку малюється останнім. Ретельне промальовування обличчя може свідчити про високу зацікавленість людини у самій собі.

Вуха — залежно від наявності — відкритість сприйняття чи настороженість у ставленні до навколишнього світу.

Очі — великі, з промальованими зіницями чи без них, заштриховані — символ страху та тривоги.

Рот — (якщо він відкритий) є ознакою вербальної агресії, особливо, якщо промальовані зуби.

Вуста — символ сексуальної сфери, її значення для людини.

Шия — контроль за своїми проявами, ступінь їх невимушеності, зв'язок між фізичним і духовним.

Руки — символ активності та спілкування. Розкинуті в боки — ознака товариськості, а сховані, притулені до тіла, у кишень чи за спиною — ознака неприязні, замкнутості, незадоволеності своїм становищем. Довгі пальці з нігтями — ознака агресії. Тіло без рук — пасивність, можливі ускладнення у соціальній адаптації.

Торс — символ фізичної сили людини. Бажано співставити з реальною статурою досліджуваного. Якщо тендітна людина малює сильну, м'язисту людину, це може бути ознакою компенсації ідеального для неї фізичного взірця. Якщо фізично сильна людина малює тендітну, це може свідчити про асоціацію з певним досвідом з минулого. Пуп, особливо великий і чітко промальований, може свідчити про егоцентризм. Прикрашання фігури додатковими аксесуарами (бантами і т.п.) означатиме підвищену увагу до власної персони, іноді демонстративність.

Ноги — потреба опори, стійкості, спрямованості на практичну орієнтацію. Зображення стоп у профіль може бути ознакою стійкості, впевненості у собі. Спрямованість пальців стоп на глядача або їх відсутність може означати невпевненість.

На основі аналізу результатів можна висунути припущення про *невротичну поведінку та почуття неповноцінності*, якщо на малюнку буде зображена маленька фігурка, часто у нижній частині аркуша, із крихітними ступнями, або фігура одного з батьків перебільшених розмірів. При цьому можливе надмірне штрихування, відверте зображення геніталій або приховування генітальної ділянки, зображення темних хмар та затемненого сонця.

Почуття незахищеності може бути також виражене через малювання маленьких фігур, що скромно займають незначну частину аркуша, сам процес малювання при цьому позначається скутістю, обмеженістю.

Про *сплутану сексуальну роль* може свідчити малювання фігури протилежної статі. *Очевидні відхилення від норми* можуть констатуватися у випадку, коли на малюнку зображені частини тіла, розкидані безвідносно одна до одної.

Тривожність може виявитися через надмірну штриховку малюнка. А ступінь *адаптованості* — через додаткове малювання хмар і штриховку сонця (в разі неадаптованості і почування себе нещасним) або сяєче сонце, що освітлює малюнок (відповідна адаптованість, відчуття щастя).

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Психологічні засади девіантної поведінки особистості	4
<i>Тема 1. Зміст і види девіантної поведінки особистості</i>	4
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	15
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	16
<i>Тема 2. Чинники девіантної поведінки особистості</i>	18
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	28
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	29
<i>Тема 3. Гендерно-вікові аспекти девіантної поведінки особистості</i>	32
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	40
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	41
Розділ 2. Діяльність психолога щодо надання психологічної допомоги особистостям з девіаціями поведінки	44
<i>Тема 4. Психологічна діагностика особистості з девіаціями поведінки</i>	44
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	52
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	53
<i>Тема 5. Психологічні основи профілактики і корекції девіантної поведінки особистості</i>	55
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	63
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	64
Додатки	67

The proposed course of lectures contains a description of psychological distinctive features of deviant activities of a personality, exposes factors of their appearance. It also considers the guidelines of the activities of a practicing psychologist when granting psychological aid to individuals with deviations in their behavior.

The course is designed for students – future practicing psychologists, instructors/ professors and all those desirous to improve their competence in the area of psychology of deviant activities.

Навчальне видання
Бондарчук Олена Іванівна
ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ
Курс лекцій

Educational Publication
Olena Ivanivna **BONDARCHUK**
PSYCHOLOGY OF DEVIANT ACTIVITIES
A Course of Lectures

Відповідальний редактор *С. Г. Рогузько*
Редактор *В. Є. Коломієць*
Коректор *С. М. Толкачова*
Комп'ютерне верстання *Г. М. Перечинська, Т. Г. Замура*
Оформлення обкладинки *Д. А. Бутейко*

Підп. до друку 02.08.05. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 5,11. Обл.-вид. арк. 4,64. Тираж 3000 пр. Зам. № 7-0406

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Друкарня ТОВ “Видавництво “Телесик”
03113 Київ-113, вул. І. Шевцова, 1, оф. 411